ΑΘΛΗΣΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
Τεύχος 72, Τόμος 2 (2023) 18-45 • Ειδικό Αφιέρωμα στο Ποδόσφαιρο
http://ojs.staff.duth.gr/ojs/index.php/ExSoc

Οπαδισμός, ταυτότητες και αντιπαλότητες: Στάσεις οργανωμένων οπαδών για τη βία και το ελληνικό ποδόσφαιρο*

Γιάννης Ζαϊμάκης
Καθηγητής Κοινωνιολογίας του Πολιτισμού, του Αθλητισμού και της Κοινότητας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Κοινωνιολογίας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αξιοποιώντας τα ευρήματα έρευνας που διεξήχθηκε σε κοινότητες οργανωμένων οπαδών σε αστικές περιοχές της χώρας στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, η εργασία αυτή εξετάζει κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις του ποδοσφαιρικού οπαδισμού, τις αντιπαλότητες που χαρακτηρίζουν την πολιτική οικονομία του σύγχρονου επαγγελματικού ποδοσφαίρου και τους κοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν το φαινόμενο της βίας στους αθλητικούς χώρους. Τα ευρήματα αναδεικνύουν τις βαθύτερες κοινωνικές εντάσεις που κρύβονται πίσω από τις οπαδικές συγκρούσεις. Η βία στους αθλητικούς χώρους είναι σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο που κρύβει πίσω της τη νεανική δυσφορία για τους κοινωνικούς θεσμούς και τα ανεπίλυτα προβλήματα των νέων, τις σχέσεις εξουσίας που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες του σύγχρονου ποδοσφαίρου και την αίσθηση της ανυποληψίας και διαφθοράς που επικρατεί στον χώρο του που επηρεάζει τις στάσεις των οπαδών για τη βία. Ο οπαδισμός λειτουργεί ως ένας αμφίσημος κοινωνικός χώρος: από τη μια, ένα καταφύγιο πραγματικής ή φαντασιακής ασφάλειας και έκφρασης του συνανήκειν και της αλληλεγγύης σε ένα κατακερματισμένο κοινωνικό κόσμο' από την άλλη, σε ορισμένες περιστάσεις, μπορεί να μετατραπεί σε μια δεξαμενή «λαϊκής» παραβατικότητας όπου η βία γίνεται αποδεκτή ως μια φυσική τάξη πραγμάτων που προκαλεί συναισθηματική απόλαυση και επιβραβεύεται από την κοινότητα με φήμη και γόητρο.

Λέξεις κλειδιά: οπαδισμός, αντιπαλότητες, οργανωμένοι οπαδοί, ταυτότητες, βία, χουλιγκανισμός, στάσεις

Εισαγωγή

Στην Ελλάδα, συνήθως, μετά από τη γνωστοποίηση ενός τραγικού συμβάντος βίας στις μικροκοινωνίες του ποδοσφαίρου ακολουθεί ένας φορτισμένος δημόσιος διάλογος που κυριαρχείται από τα κλισέ ενός λόγου ο οποίος επικεντρώνεται στην ανάγκη προστασίας της κοινωνίας από τους ‘χούλιγκανς’ ποδοσφαίρου μέσα από δρακόντεια μέτρα ασφαλείας. Η

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Μαρίνα Παπαδάκη για τις γόνιμες παρατηρήσεις της στο κείμενο και τη συμβολή της στην στατιστική επεξεργασία και ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων της έρευνας.

Διεύθυνση αλληλογραφίας: Ιωάννης Ζαϊμάκης
Ελλικωνιαδών Μουσών 28,
71500, Βασιλειές
Ηράκλειο Κρήτης
E-mail: zaimakis@uoc.gr

αδυναμία σφαιρικής κατανόησης του φαινόμενου του νεανικού οπαδισμού και της κοινωνικής προέλευσης της βίας έχει περιορίσει τη δυνατότητα χάραξης μακροπρόθεσμων πολιτικών με προληπτικά μέτρα και κοινωνικές παρεμβάσεις. Η βία στους αθλητικούς χώρους είναι σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο που κρύβει πίσω της τη νεανική δυσφορία για τους κοινωνικούς θεσμούς, και τα ανεπίλυτα προβλήματα των νέων. Ο οπαδισμός λειτουργεί ως ένας χώρος όπου υφιστάμενες κοινωνικές εντάσεις βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για να εκφραστούν μέσα από στάσεις επιδεικτικής ανδροπρέπειας, μισαλλοδοξίας και κοινωνικού ρατσισμού.

Στην εργασία αυτή αξιοποιούμε τα ευρήματα μεγάλης έρευνας που διεξήχθηκε σε κοινότητες οργανωμένων οπαδών σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη και Ηράκλειο στην περίοδο της οικονομικής κρίσης (2009-2011) για να διερευνήσουμε κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις του ποδοσφαιρικού οπαδισμού (fandom), τις αντιπαλότητες που χαρακτηρίζουν την πολιτική οικονομία του σύγχρονου επαγγελματικού ποδοσφαίρου και κοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν το φαινόμενο της βίας στο ελληνικό ποδόσφαιρο. Η ανάλυση δείχνει το κοινωνικό και εκπαιδευτικό προφίλ οπαδών που είναι οργανωμένοι σε συνδέσμους, τις στάσεις τους απέναντι στους κυρίαρχους κοινωνικούς θεσμούς, την πολιτική και το ζήτημα της βίας. Τα ευρήματα αναδεικνύουν τις βαθύτερες δομές αντιπαλότητας που κρύβονται πίσω από τις οπαδικές συγκρούσεις τονίζοντας τη σημασία των σχέσεων εξουσίας που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες του σύγχρονου εμπορευματοποιημένου και επαγγελματοποιημένο ποδοσφαίρου καθώς και τους δομικούς παράγοντες που επηρεάζουν την βία στους αθλητικούς χώρους.

Η εργασία περιλαμβάνει δύο μέρη. Το πρώτο έχει θεωρητικό προσανατολισμό και επικεντρώνεται σε εννοιολογικά και θεωρητικά ζητήματα. Αρθρώνεται σε τρεις ενότητες που αφορούν στον οπαδισμό και τις ταυτότητες οπαδών στο περιβάλλον του σύγχρονου ποδοσφαίρου, στο ζήτημα της βίας και του ποδοσφαιρικού «χουλιγκανισμού» και στην ανάδυση και εξέλιξη του φαινομένου στην ελληνική κοινωνία. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζουμε τα ευρήματα της έρευνας. Το μέρος αυτό ξεκινά με τη μεθοδολογική στρατηγική της έρευνας ενώ ακολουθούν τέσσερις ενότητες στις οποίες αναλύονται τα ευρήματα. Η πρώτη ενότητα επικεντρώνεται σε ζητήματα που αφορούν στο κοινωνικό-επαγγελματικό προφίλ, το φύλο και τις ηλικιακές ομάδες των οργανωμένων οπαδών. Η δεύτερη εξετάζει την εμπιστοσύνη των οπαδών στους κοινωνικούς θεσμούς, τις αντιλήψεις τους για σημαντικά κοινωνικά ζητήματα και τις πολιτικές αυτό-τοποθετήσεις τους. Η επόμενη ενότητα αναλύει τις στάσεις των οπαδών για τη βία και επικεντρώνεται στο ζήτημα των οπαδικών ανταγωνισμών και της αντιπαλότητας οπαδών και αστυνομίας. Η τελευταία ενότητα προσεγγίζει τη δυσφορία των οπαδών για τις σχέσεις εξουσίας στο ελληνικό ποδόσφαιρο. Η εργασία ολοκληρώνεται με αναστοχαστικές παρατηρήσεις για το ζήτημα της πρόληψης και της αντιμετώπισης του φαινομένου από την ελληνική Πολιτεία.

Οπαδισμός και ταυτότητες οπαδών

Ο ποδοσφαιρικός οπαδισμός είναι φαινόμενο της σύγχρονης κοινωνίας και συστατικό στοιχείο του τρόπου διεξαγωγής, προβολής και κατανάλωσης του αθλητικού θεάματος. Σύμφωνα με τον Leon Davis (2015: 423) ο οπαδισμός συνιστά ένα διακριτό χώρο αναψυχής και σχόλης στον οποίο ο οπαδός επιδιώκει τη συμμετοχή σε δραστηριότητες που του παρέχουν χαρά και απόλαυση και ενισχύουν το αίσθημα του συνανήκειν. Η υποστήριξη μιας ποδοσφαιρικής ομάδας επιτελείται μέσα από ποικίλες οπαδικές δραστηριότητες που συχνά έχουν επίκεντρο την έδρα ενός συλλόγου. Μέσα από αυτές ενδυναμώνονται οι δεσμοί πίστης και αφοσίωσης στην αγαπημένη ομάδα και ενισχύεται η οπαδική ταυτότητα. Ο οπαδισμός, συνήθως, δεν περιορίζεται στους αθλητικούς χώρους αφού

εκτείνεται σε όλο το φάσμα της καθημερινότητας ενός οπαδού και γίνεται μια περιεκτική πτυχή της ταυτότητας του (Stones 2007). Οι οπαδικές συλλογικότητες λειτουργούν ως χώροι συλλογικής ένταξης σε διακριτές κοινότητες που επενδύονται και επανορίζονται φαντασιακά λειτουργώντας ως ένα καταφύγιο ταυτότητας και νοήματος σε ένα επισφαλή και κατακερματισμένο κόσμο, παρέχοντας μια αίσθηση (ή ψευδαίσθηση) ασφάλειας την οποία δεν είναι εύκολο να βρεις σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής (Delaney 2001).

Οι οπαδικές ταυτότητες σήμερα είναι ρευστές και σχεσιακές και τείνουν να χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ετερογένεια με όρους τάξης, φύλου και ηλικίας σε σχέση με παρελθόν. Σε πρώιμες μελέτες του οπαδισμού σημαντικοί ερευνητές είχαν επισημάνει τη σχέση των οπαδών με την εργατική τάξη θεωρώντας πως το 'παιχνίδι του λαού' αποτελούσε μέρος του πολιτισμού της καθημερινότητας των λαϊκών στρωμάτων (Taylor 1971, 1991; Critcher 1979; Dunning 2000). Ο παραδοσιακός οπαδός έβλεπε τον εαυτό του ως μέλος μιας κοινότητας που ήταν προοδεμένη με την ομάδα μιας γειτονιάς, μιας πόλης ή μιας περιφέρειας (Critcher 1979). Σύμφωνα με τον Taylor (1971), τα μέλη της εργατικής τάξης συχνά αποκτούσαν μια ποδοσφαιρική συνείδηση που επικεντρωνόταν στον ανδρισμό της τοπικής ομάδας, την ενεργό συμμετοχή στο παιχνίδι και τη επιδίωξη της νίκης που σήμαινε συμβολικά οφέλη για την εκάστοτε τοπικότητα με την οποία είχε ταυτιστεί ο κάθε σύλλογος. Η συνθήκη αυτή άρχισε να αλλάζει στα μεταπολεμικά χρόνια, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1960, με τη φιλελευθεροποίηση και την εκτεταμένη εμπορευματοποίηση του αθλήματος που οδήγησε στην αποικιοποίηση του παιχνιδιού από οικονομικές και πολιτισμικές δυνάμεις της καπιταλιστικής κοινωνίας της ύστερης νεωτερικότητας (Taylor 1971).

Νεώτερες μελέτες που λαμβάνουν υπόψη και τις σημαντικές αλλαγές στην πολιτική οικονομία του σύγχρονου ποδοσφαίρου είναι πολύ πιο επιφυλακτικές ως προς τη σχέση του οπαδισμού με τις κοινότητες της εργατικής τάξης και τη λαϊκή κουλτούρα (Spaaij 2006; Redhead 2008; Davis 2015). Έχει, έτσι, υποστηριχτεί πως στις κερκίδες των σύγχρονων γηπέδων μπορούμε να συναντήσουμε όλες τις κοινωνικές τάξεις και, όπως ένας νέος της εργατικής τάξης μπορεί να βρεθεί στην όπερα ή στον κινηματογράφο της πόλης του, έτσι και ένα άτομο που προέρχεται από τις ανώτερες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες μπορεί να ενταχθεί στις κοινότητες των φανατικών οπαδών (Davis 2015: 26).

Η ρευστότητα των οπαδικών κοινοτήτων στην ύστερη νεωτερικότητα έχει τονιστεί από τον διακεκριμένο Βρετανό κοινωνιολόγο του αθλητισμού Richard Giulia notti (2002: 3 0-40) σε μια ενδιαφέρουσα τυπολογία οπαδικών ταυτοτήτων στο πλαίσιο του αποδιοργανωμένου καπιταλισμού της ύστερης νεωτερικότητας που περιλαμβάνει τέσσερις ιδεότυπους οπαδών. Στην πρώτη ανήκουν οι υποστηριχτές (supporters), παραδοσιακοί οπαδοί που χαρακτηρίζονται από μια τοποφιλική προσήλωση στους βασικούς χώρους και την έδρα του συλλόγου. Για τους υποστηριχτές ο οπαδισμός και η παρακολούθηση των αγώνων στις γήπεδο συνιστά ένα ισχυρό habitus που δομεί τον ελεύθερο χρόνο του οπαδού. Ο δεύτερος είναι αφορά τους ακόλουθους (followers) οι οποίοι ευθυγραμμίζονται με έναν συγκεκριμένο σύλλογο, αλλά δεν έχουν ανάγκη για ισχυρή προσκόλληση σε αυτόν μέσω της διαρκούς παρουσίας τους στους χώρους της ομάδας. Μερικές φορές υποστηρίζουν αυτόν τον σύλλογο μόνο επειδή ένας συγκεκριμένος παίκτης ή προπονητής απασχολείται σε αυτόν τη συγκεκριμένη στιγμή και συχνά η σχέση τους με τον σύλλογο διαμεσολαβείται από τα ΜΜΕ και τα social media. Στον τρίτο τύπο περιλαμβάνονται οι οπαδοί θαυμαστές (fans) που υποστηρίζουν τον σύλλογο ή διάσημους ποδοσφαιριστές τους οποίους ακολουθούν σε όποια ομάδα αγωνίζονται. Πρόκειται για οπαδούς των οποίων η σχέση με το σωματείο εκφράζεται μέσα από κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται από την αγορά και

επιβεβαιώνουν την πίστη τους στην ομάδα μέσω καταναλωτικών πρακτικών, όπως η αγορά κασκόλ και αθλητικών ειδών. Στον τελευταίο τύπο οπαδικής ταυτότητας ανήκει ο νομάδας (flaneur), ο μεταμοντέρνος θεατής που προσδιορίζει τον εαυτό του μέσα από ένα αποπροσωποποιημένο σύνολο εικονικών σχέσεων που κυριαρχούνται από την αγορά, τον κυβερνοχώρο και τη ψηφιακή σχόλη. Ο οπαδός-νομάδας πολύ συχνά προέρχεται από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, είναι ευέλικτος, κινητικός και κοσμοπολίτης ενώ μπορεί εύκολα να αλλάζει ομάδες και οπαδικές ταυτότητες, αποσυνδεδεμένος από τις λογικές της προσκόλλησης σε μια ομάδα και έναν τόπο.

Η μελέτη του Giulianotti υπαινίσσεται μια στροφή του οπαδισμού από τις παραδοσιακές μορφές έκφρασης της οπαδικής ταυτότητας προς περισσότερο ρευστές και ευμετάβλητες ταυτότητες που διαμεσολαβούνται από τα ΜΜΕ, την τηλεόραση και τις καταναλωτικές αξίες. Οι μεγάλες αθλητικές ομάδες τείνουν να λειτουργήσουν ως οργανισμοί που παρουσιάζουν αθλητικά θεάματα σε μια Ευρωπαϊκή ποδοσφαιρική σκηνή αναζητώντας παντού οπαδούς καταναλωτές σχετικοποιώντας τη σχέση τους με τον τόπο την κοινότητα και τους δεσμούς τους με τις ομάδες. Η ολοένα και μεγαλύτερη εμπορευματοποίηση και παγκοσμιοποίηση του αθλητικού θεάματος έχει συμβάλει στην ανάπτυξη κοσμοπολίτικων ταυτοτήτων γύρω από ισχυρά σωματεία, όπως η Μάντσεστερ Γιουνάϊτεντ (King 2003).

Οι αλλαγές αυτές ωστόσο δεν βιώνονται ομοιόμορφα από τις διάφορες κοινότητες οπαδών σε όλο τον κόσμο και συχνά οι γενικεύσεις δεν βοηθούν στην κατανόηση του νοήματος που αποδίδουν οι οπαδοί στο σύγχρονο ποδόσφαιρο. Όπως έχει σχολιάσει ο John Williams, το σύγχρονο ποδόσφαιρο έχει διαμορφώσει μια παγκόσμια λαϊκή κουλτούρα σε «μια νέα παγκοσμιοτοπική μορφή όπου ο υψηλός αθλητισμός μπορεί να σημαίνει κάτι, διαφορετικό και τοπικό για όσους εξακολουθούν να το παρακολουθούν ζωντανά ή στην τηλεόραση ή να το καταναλώνουν δημιουργικά με άλλο τρόπο», π.χ. σε ένα τοπικό καφενείο ή μια καφετέρια ή μια Λέσχη Οπαδών (Williams 2013: 74; Giuliannoti & Robertson 2004: 74). Η ενίσχυση του εξ αποστάσεως οπαδισμού, διαμεσολαβημένου από το διαδίκτυο και την τηλεόραση, δεν σημαίνει πως έχουν καταργηθεί οι παραδοσιακές μορφές οπαδισμού ούτε πως δεν διαμορφώνονται νέες ταυτότητες που υπερβαίνουν τις καταναλωτικές λογικές. Πράγματι, συχνά, παρατηρείται πως οι εξ αποστάσεως οπαδοί ταξιδεύουν στην έδρα της αγαπημένης τους ομάδας για να παρακολουθήσουν ζωντανά ένα παιχνίδι ή διαμορφώνουν «ατμόσφαιρα κερκίδας» στον τοπικό σύνδεσμο οπαδών. Το τοπικό γήπεδο εξακολουθεί στις περισσότερες φορές να προσλαμβάνεται ως ένα διακριτός «ιερός» χώρος, επενδυμένος με συναισθηματικό φορτίο που παραπέμπει στο αίσθημα της εγγύτητας και του σπιτιού (Charleston 2009). Τα τραγούδια και τα συνθήματα που επινοούν οι οπαδοί για τα δικά τους γήπεδα ως «ναοί» και «φρούρια» δείχνουν τη σημασία που τους αποδίδουν ως διακριτά σύμβολα της τοπικότητας. Στα ερασιτεχνικά πρωταθλήματα και στις χαμηλές επαγγελματικές κατηγορίες εκατομμύρια οπαδών σε όλο τον κόσμο εξακολουθούν να παρακολουθούν τα τοπικά σωματεία και να διαμορφώνουν μορφές οπαδισμού που καθορίζονται από την παράδοση, τους οικογενειακούς δεσμούς και τον τόπο (Clarke 2006). Δεν πρέπει ακόμη να παραγνωρίσουμε και τις μορφές οπαδισμού ενάντια στο μοντέρνο ποδόσφαιρο που αντιστέκονται με διάφορους τρόπους στις καταναλωτικές πρακτικές και στο μετασχηματισμό του μοντέρνου ποδοσφαίρου, δημιουργώντας αυτοοργανωμένα αθλητικά σωματεία ή ομάδες λαϊκής βάσης (βλ. ενδεικτικά Nash 2000; Brown 2007; Hill, Canniford & Millward 2018; Zaimakis 2022)

Ποδόσφαιρο, χουλιγκανισμός και βία

Καθ' όλη τη διάρκεια της ανάπτυξης του σύγχρονου αθλητισμού, το ποδόσφαιρο, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο άθλημα, έχει συνδεθεί με τη βία και με αλλεπάλληλες προσπάθειες κοινωνικού ελέγχου αυτής στους αθλητικούς χώρους. Η αντιπαλότητα και η τελετουργική-συμβολική βία είναι δομικό στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης του σύγχρονου ανταγωνιστικού ποδοσφαίρου, ένα παιχνίδι αναζήτησης έντασης και συλλογικής διέγερσης όπου δραματοποιούνται ευρύτερες κοινωνικές διακρίσεις και αντιθέσεις που φωλιάζουν στον κοινωνικό ιστό. Οι αντιπαλότητες διαμορφώνονται σε ορισμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες ανάμεσα σε ομάδες που συμβολίζουν αντιθετικές αξίες. Έτσι στο πέρασμα του χρόνου παρατηρούνται αλλαγές ως προς την ένταση και τις μορφές βίας στους αθλητικούς χώρους αλλά και ως προς τις αναπαραστάσεις, τα λογοθετικά σχήματα και τις ερμηνείες για τη βία και τους παράγοντες που την προκαλούν.

Σε εννοιολογικό επίπεδο είναι σημαντικό να χρησιμοποιήσουμε τις κατάλληλες έννοιες για να αναδείξουμε τη συνθετότητα του φαινομένου της βίας στον χώρο του αθλητισμού. Όπως έχει επισημαίνει ο David Young (2015: 642) μια κοινωνιολογική προσέγγιση οφείλει να αποφεύγει τον όρο αθλητική βία (sport violence) που τείνει να βλέπει περιστατικά βίας στο ποδόσφαιρο ως ξεχωριστά επεισόδια κοινωνικής δράσης, ασύνδετα με άλλους τύπους βίας και ευρύτερες κοινωνικές δομές και διαδικασίες και να αναδείξει τις θεμελιώδεις κοινωνιολογικές συνδέσεις και συσχετίσεις που βρίσκονται πίσω από πολλές μορφές βίας στους αθλητικούς χώρους. Σε αυτήν την κατεύθυνση προτείνει τον εναλλακτικό όρο, *βία συνδεδεμένη με τον αθλητισμό (sport related violence).*

Στόχος της βίας οπαδών στους αθλητικούς χώρους μπορεί να είναι αντίπαλοι οπαδοί -και σπανιότερα αντιθετικοί πυρήνες οπαδών εντός της ίδιας κοινότητας με τις οποίες υπάρχουν αντιπαλότητες (π.χ. πολιτικού περιεχομένου) παίκτες, προπονητές, αθλητικοί παράγοντες, αστυνομικοί, διαιτητές, δημοσιογράφοι αλλά και αθλητικές εγκαταστάσεις που μπορεί να γίνουν αντικείμενο βανδαλισμού. Συχνά η βία υποδαυλίζεται από περιστατικά που λαμβάνουν χώρα στη διάρκεια διεξαγωγής των αγώνων. Τέτοια περιστατικά μπορεί να είναι «άδικες» αποφάσεις διαιτητών, αθέμιτες προκλήσεις και υβριστικά συνθήματα από αντίπαλους οπαδούς, αντιαθλητικό παιχνίδι ποδοσφαιριστών, αιφνίδιες συρράξεις θεατών οπαδών. Αυτού του είδους οι καταστάσεις μπορεί να πυροδοτήσουν ευρύτερες εντάσεις οι οποίες θα αποδυναμώσουν τις στάσεις αυτοσυγκράτησης και τους μηχανισμούς άμυνας κατά της έκφρασης επιθετικότητας που συνήθως επικρατούν στους θεατές (Wann et al. 2001). Εκτός από τη βία μέσα ή γύρω από τα γήπεδα, επεισόδια με επίδικο τους οπαδικούς ανταγωνισμούς μπορούν να εντοπιστούν και πέραν των αθλητικών χώρων: σε γειτονιές, σχολεία, πάρκα και άλλους δημόσιους χώρους. Για ορισμένους ερευνητές του φαινομένου οι ρίζες της βίας στους αθλητικούς χώρους συνδέονται με δομικά προβλήματα και ευρύτερες κοινωνικές αντιθέσεις ενώ η μελέτη του φαινομένου δεν πρέπει να εξαντλείται στα αθλητικά γεγονότα και τις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε περιστατικό βίας (Young 2012).

Σε μια προσπάθεια συστηματικής ανάλυσης των μορφών βίας που είναι πλέον συνηθισμένες στους αθλητικούς χώρους, ο κοινωνιολόγος Ramón Spaaij (2014: 148) αναγνωρίζει επτά κύριες κατηγορίες επιθετικής συμπεριφοράς:

- Η εμπρόθετη επίθεση απέναντι σε άλλο οπαδό με στόχο το σώμα, τα ρούχα ή τον εξοπλισμό του με χρήση σωματικής βίας που μπορεί να προκαλέσει βλάβη ή τραυματισμό.

- Η εμπλοκή σε ομαδική οπαδική σύγκρουση που χαρακτηρίζεται από αμοιβαία χρήση σωματικής βίας με πρόθεση τον εξευτελισμό και τη σωματική βλάβη των *Άλλων*.
- Η λεκτική βία με άσεμνη και απειλητική φρασεολογία που υποκινεί μίσος ή σοβαρή περιφρόνηση εναντίον ενός ατόμου, μιας ομάδας ή μιας συλλογικότητας.
- Η απρόσκλητη εισβολή στον αγωνιστικό χώρο που διαταράσσει την κανονικότητα του παιχνιδιού και συχνά συνοδεύεται από βίαιες συμπεριφορές.
- Η εκτόξευση αντικειμένων (όπως ένα μπουκάλι, μια φωτοβολίδα ή ένα νόμισμα) στον αγωνιστικό χώρο ή προς την κατεύθυνση άλλου ατόμου ή αντιπάλων οπαδών.
- Ο βανδαλισμός αθλητικών χώρων με την κακόβουλη πρόθεση καταστροφής δημόσιας ή ιδιωτικής ιδιοκτησίας.
- Πράξεις πολιτικού εξτρεμισμού με πολιτικά κίνητρα με στόχο τον εκφοβισμό ορισμένων ομάδων ή την αποσταθεροποίηση των θεμελιωδών πολιτικών ή κοινωνικών δομών μιας κοινωνίας (π.χ. ρατσιστικές επιθέσεις σε βάρος μεταναστών ή οπαδών άλλης εθνικότητας).

Συχνά οι βίαιες συμπεριφορές οπαδών έχουν αποδοθεί με τον όρο χουλιγκανισμός. Μια σύντομη ιστορική αναδρομή στη γενεαλογία του όρου είναι χρήσιμη στην ανάλυση μας. Η συμπεριφορά των οπαδών του ποδοσφαίρου άρχισε να αντιμετωπίζεται ως ένα αυξανόμενο κοινωνικό πρόβλημα στην Αγγλία και σε άλλες χώρες της Δύσης από τη δεκαετία του 1960. Την περίοδο αυτή οι εφημερίδες άρχισαν να προβάλλουν συχνά περιστατικά βίας στους αθλητικού χώρους ζητώντας τη λήψη μέτρων και επινόησαν τον όρο «χούλιγκαν» για να περιγράψουν τους πρωταγωνιστές των επεισοδίων (Davis 2015). Ο όρος είχε χρησιμοποιηθεί στην καθημερινή αγγλική γλώσσα από τα τέλη του 19ου αιώνα ως προσδιορισμός για την απείθαρχη και βίαιη συμπεριφορά σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο που δεν είχε σχέση με το ποδόσφαιρο, κάτι που συνέβη στις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν επινοήθηκε ο όρος του ποδοσφαιρικού χουλιγκανισμού (Frosdick & Newton 2006).

Στην κλασσική μελέτη των Dunning, Murphy και Williams (1986) για τον χουλιγκανισμό έχει επισημανθει πως η βία που εμφανίζεται στο πλαίσιο των ποικίλων αλληλοδράσεων των ανταγωνιστικών κοινοτήτων οπαδών προβάλλεται ως μια απειλή κυρίως από τους εκτός του «παιχνιδιού» και διαδίδεται από τα μέσα ενημέρωσης και τους πολιτικούς. Η έννοια του χουλιγκανισμού είναι ασαφής και συνιστά κοινωνική κατασκευή των ΜΜΕ με περιορισμένη αναλυτική αξία για τους κοινωνικούς επιστήμονες. Παρομοίως, οι Armstrong (1998) και Redhead (2008) έχουν τονίζουν το ρόλο των ΜΜΕ στην κατασκευή ηθικού πανικού για τους οπαδούς και τη δημιουργία μιας αίσθησης επικινδυνότητας της οπαδικής βίας που είναι δυσανάλογη με το πραγματικό πρόβλημα ενώ συχνά έχει τα αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα: αναπαράγει στερεότυπα, προκαλεί υπερβολικές αντιδράσεις και ενισχύει τις ατελέσφορες λογικές των κατασταλτικών πολιτικών.

Τις δικαιολογημένες κριτικές για το υπερεκτιμημένο πρόβλημα του ποδοσφαιρικού χουλιγκανισμού ακολούθησαν πιο πρόσφατες εργασίες, στις οποίες αναγνωρίζεται πως ο όρος στερείται ακριβούς νομικού ορισμού ενώ υπάρχει και μεγάλη δυσκολία να προσδιοριστούν οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά ενός χούλιγκαν. Λαμβάνοντας όμως υπόψη τη γενικευμένη χρήση του όρου, ακόμη και από την πανεπιστημιακή κοινότητα, έχουν γίνει προσπάθειες για μια περιγραφική οριοθέτηση του. Έτσι ο κοινωνιολόγος Spaaij (2014: 148) προτείνει έναν ορισμό που παραπέμπει στην ανταγωνιστική οπαδική βία και σε μια διακριτή υποκουλτούρα νεαρών φανατικών οπαδών που εμπλέκονται σε περιστατικά συλλογικής βίας με στόχο αντίπαλες συλλογικότητες οπαδών με τις οποίες υπάρχει ιστορικό εχθρότητας και αντιπαράθεσης (Spaaij

2014: 148). Ένα στοιχείο που έχει επισημανθεί στις προσπάθειες αποσαφήνισης της έννοιας του χουλιγκανισμού είναι η έμφαση στην προμελετημένη και σχετικά οργανωμένη βία που παρατηρείται στις κοινότητες οργανωμένων οπαδών τις τελευταίες δεκαετίες και η οποία διαφέρει από προγενέστερες μορφές περιστασιακής και αυθόρμητης βίας, συχνά συνδεδεμένης με εντάσεις στους χώρους των γηπέδων (Dunning, Murphy, Waddington & Astrinakis 2002; Spaaij 2014; Rookwood & Spaaij 2017). Σε αυτό το πλαίσιο, οι Rookwood και Spaaij προσδιορίζουν έναν χούλιγκαν ποδοσφαίρου ως το άτομο εκείνο που παρακολουθεί αγώνες ποδοσφαίρου με σκοπό να εμπλακεί σε περιστατικά βίας με αντίπαλους οπαδούς (ανεξάρτητα από το αν πετύχει ή όχι την επιδίωξη του) ή συνηθίζει να εμπλέκεται (προμελέτημένα ή όχι) σε επεισόδια (αλλά όχι σε εγκληματικές δραστηριότητες) στο ευρύτερο πλαίσιο των μικρο-κοινωνιών του ποδοσφαίρου (2017: 5).

Ο ρόλος των ΜΜΕ στην ορατότητα του φαινομένου και στην πίεση προς τις αρχές για τη λήψη αυστηρών μέτρων και οι νέες στρατηγικές επιτήρησης των οπαδών έχει τονιστεί στη σχετική βιβλιογραφία. Η ανθρωπολόγος Martha Newson έχει υποστηρίξει πως με το μετασχηματισμό της πολιτικής οικονομίας του σύγχρονου ποδοσφαίρου τα σωματεία τείνουν να αναπτύσσουν στρατηγικές αυξανόμενου κοινωνικού ελέγχου των οπαδών τους για να περιορίσουν τα βίαια περιστατικά που έχουν αρνητικό αντίκτυπο στα οικονομικά και στο πρεστίζ της ομάδας. Επιπλέον, στο πλαίσιο των στρατηγικών αντιμετώπισης της βίας στους αθλητικούς χώρους, έχει υποστηριχτεί η ανάγκη βελτίωσης των αθλητικών υποδομών και του αποτελεσματικού ελέγχου των οπαδών με τη γενικευμένη χρήση καθισμάτων στις κερκίδες, τον έλεγχο των θεατών στις θύρες των γηπέδων με χρήση περιστρεφόμενων θυρών, τη λειτουργία κλειστού κυκλώματος παρακολούθησης των οπαδών και τη χρήση ιδιωτικών φρουρών (αλλά όχι της αστυνομίας) (2019: 435). Ένα άλλο μέτρο που αξιοποιήθηκε ήταν η απομόνωση και ο χωρικός διαχωρισμός των σκληροπυρηνικών οπαδών αντίπαλων ομάδων στα πέταλα των γηπέδων με τη χρήση κιγκλιδωμάτων ανάμεσα στις «Θύρες» των οπαδών). Τέτοια μέτρα ενισχύθηκαν από την δεκαετία του 1990 και εντεύθεν. Είχε προηγηθεί η τραγωδία του Σταδίου Χίλσμπορο το 1989, όταν 96 οπαδοί της Λίβερπουλ ποδοπατήθηκαν μέχρι θανάτου λόγω της κακής ποιότητας των αθλητικών εγκαταστάσεων και των λανθασμένων χειρισμών της αστυνομίας. Η έκθεση Taylor διαμόρφωσε ένα πλαίσιο εντατικοποίησης των πρακτικών ελέγχου της ποδοσφαιρικής βίας περιορίζοντας τη φυσική παρουσία της αστυνομίας και υιοθετώντας νέες τακτικές αστυνόμευσης, όπως πρακτικές ηλεκτρονικής παρακολούθησης και εκτεταμένους ελέγχους των μετακινήσεων των οπαδών. Παράλληλα, έγιναν προσπάθειες διαμόρφωσης ενός πλαισίου διαλόγου ανάμεσα σε εμπλεκόμενους φορείς, ενισχύθηκε η ερευνητική δραστηριότητα για το φαινόμενο, προβλέφθηκαν ενισχυμένα δικαστικά μέτρα και ένα πιο αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο (βλ. πιο διεξοδικά, Mastrogiannakis & Dorville 2012; Tsoukala 2009).

Υπάρχει ωστόσο προβληματισμός για το αν αυτές οι στρατηγικές συνέβαλαν στην καταπολέμηση της βίας. Για παράδειγμα, ο διαχωρισμός των οπαδών στις κερκίδες απέτρεψε το συγχρωτισμό μετριοπαθών και φανατικών οπαδών στον ίδιο χώρο, αλλά ενίσχυσε τη λογική της εδαφοκυριαρχίας των πετάλων, όξυνε την αίσθηση της διάκρισης και τις εχθροπραξίες ανταγωνιστικών οπαδικών αντιπαλοτήτων. Τα μέτρα αυτά, ακόμη και αν περιόρισαν την βία εντός των γηπέδων, δεν μπόρεσαν να την μετριάσουν εκτός των αθλητικών χώρων. Παράλληλα, η δραματοποιημένη παρουσίαση γεγονότων βίας και η στερεοτυπική απεικόνιση των οπαδών ως επικίνδυνων για τη δημόσια τάξη συχνά είχαν τα ανάποδα αποτελέσματα: συνέβαλαν στην

προβολή των γηπέδων ως τοποθεσίες βίας και μαχητικών αντιπαραθέσεων με την αστυνομία και τους ποδοσφαιρικούς Άλλους σαγηνεύοντας του νεαρούς οπαδούς (Redhead 2015).

Η ελληνική περίπτωση

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι νέες μορφές νεανικού μαχητικού οπαδισμού που είχαν αναπτυχθεί στη μεταπολεμική περίοδο στην Δυτική Ευρώπη εμφανίζονται στην ελληνική κοινωνία. Οι κοινότητες οπαδών ιδιοποιούνται συμβολικά τους χώρους των πετάλων των γηπέδων στους οποίους οργανώνουν νέες μορφές συλλογικής δράσης και έκφρασης (χωρογραφίες, πανό, συνθήματα κλπ,) και συγκροτούνται ως φαντασιακές κοινότητες που διαμορφώνουν τις δικές τους αφηγήσεις και ιστορίες για την ταυτότητα της ομάδας και του συνδέσμου τους (Παπαγεωργίου 1996; Ζαϊμάκης 2018). Οι φανατικοί οπαδοί δημιουργούν τους δικούς τους υπο-πολιτισμούς που χαρακτηρίζονται από διακριτούς τρόπους ζωής, χώρους συνάθροισης και επικοινωνίας στην κοινωνική γεωγραφία της σύγχρονης πόλης (Αστρινάκης 1996).

Η ανάδυση του φαινομένου στην Ελλάδα επηρεάστηκε και από την θεσμοθέτηση του επαγγελματικού ποδοσφαίρου (1979) και την ανάπτυξη μίας πολιτισμικής βιομηχανίας γύρω από αυτό. Στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας του επαγγελματοποιημένου και εμπορευματοποιημένου αθλητισμού (Ζαϊμάκης 2015) οι Σύνδεσμοι Οργανωμένων Οπαδών άρχισαν να λειτουργούν ως βασική οργανωτική μορφή συγκρότησης μιας τυπικής και οργανωμένης εθελοντικής συσσωμάτωσης που διασταυρώνεται και με άτυπα και περιστασιακά δίκτυα οπαδών. Οι Σύνδεσμοι οπαδών και τα μέλη τους, οι «Συνδεσμίτες» ή οι «Οργανωμένοι», λειτουργούν αφενός ως ένα πεδίο μιας νεωτερικής νεανικής κοινωνικότητας γύρω από τα κοινά αθλητικά ενδιαφέροντα με επίκεντρο ένα σωματείο αλλά και ως ένας μηχανισμός υπεράσπισης των αξιών και της ιδέας του σωματείου και προώθησης των καταναλωτικών προϊόντων του (εισιτήρια, κασκόλ, αξεσουάρ, καπέλα, αθλητικά ρούχα κλπ.).

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 οι οργανωμένοι οπαδοί ήταν πλέον διακριτό μέρος του θεάματος του επαγγελματικού ποδοσφαίρου. Τα μέλη τους είχαν αυξηθεί ενώ οι οργανωμένες εκδρομές αποτελούσαν βασικό στοιχείο της νέας οπαδικής κουλτούρας. Η σχετική αύξηση των επεισοδίων βίας (Κουράκης 1998; Courakis 1998; Ζαϊμάκης 2005; Βαφέας & Κοταρίδης 2015) δεν άργησε να προκαλέσει τις αντιδράσεις του τύπου και της πολιτείας, δημιουργώντας κλίμα ηθικού πανικού και διάθεση κοινωνικής αντίδρασης απέναντι σε μια υποτιθέμενη σοβαρή απειλή κατά των κυρίαρχων κανόνων. Σε θεσμικό επίπεδο, υιοθετήθηκαν πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις διαδοχικών κυβερνήσεων με νομοθετικά μέτρα που έτειναν στην αυστηροποίηση των ποινών με περιορισμένα, όμως, αποτελέσματα (Ζαϊμάκης, υπό δημοσίευση) ενώ συχνά οι πρακτικές κοινωνικού ελέγχουν των οπαδών έθιγαν πολιτικές ελευθερίες και κοινωνικά δικαιώματα (Τσουκαλά 2015).

Η σοβαρότητα του προβλήματος της βίας στο ποδόσφαιρο έχει απασχολήσει πολιτικούς, τα ΜΜΕ, φιλάθλους και ερευνητές και έχει αποτελέσει αντικείμενο διαμάχης. Σε γενικές γραμμές, από τη μία πλευρά, στον λόγο των ΜΜΕ και των περισσότερων πολιτικών η βία στους αθλητικούς χώρους γήπεδα τείνει να παρουσιάζεται ως σημαντική κοινωνική απειλή που απαιτεί εκτεταμένα, συχνά δρακόντεια, μέτρα για την καταπολέμησή της. Από την άλλη πλευρά, η ακαδημαϊκή έρευνα έχει δείξει ότι η απειλή του ποδοσφαιρικού χουλιγκανισμού είναι υπερεκτιμημένη και ότι η θεραπεία μπορεί να είναι χειρότερη από την ασθένεια, ειδικά όσον αφορά τον αντίκτυπο που έχουν τα μέτρα στους πολίτες και στις ελευθερίες των οπαδών ενώ το ποδόσφαιρο γίνεται ένα πειραματικό πεδίο για την εφαρμογή τεχνικών παρακολούθησης των πολιτών σε ένα ευρύτερα

κοινωνικό πλαίσιο (Tsoukala 2009). Επιπλέον, η έρευνα του φαινομένου στην Ελλάδα εξακολουθεί να παρουσιάζει σημαντικά μεθοδολογικά προβλήματα καθώς απουσιάζουν αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία σε διαχρονικό επίπεδο την ίδια ώρα που οι πολιτικές καταπολέμησης του φαινομένου επηρεάζονται, σε σημαντικό βαθμό, από λαϊκίστικες απόψεις και τη δραματοποίησή τους στα ΜΜΕ.

Μεθοδολογικό πλαίσιο

Το εμπειρικό μέρος αυτής της μελέτης βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που διεξήγαγε το Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης με τίτλο: «Κοινότητες φανατικών οπαδών στην Ελλάδα: Κοινωνική συγκρότηση, ταυτότητες, αξίες και κοινωνικές διαμάχες».[1] Ο βασικός στόχος της έρευνας ήταν να αναδειχθεί το αξιακό σύστημα και οι νοοτροπίες που χαρακτηρίζουν τους οπαδούς και οι στάσεις τους για τους κοινωνικούς θεσμούς και για κοινωνικά προβλήματα, όπως είναι η βία. Η έρευνα διεξήχθηκε σε τέσσερα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη και Ηράκλειο) σε κοινότητες οργανωμένων οπαδών επτά συλλόγων που στην περίοδο που διεξήχθηκε η έρευνα αγωνιζόταν στην Super League: Παναθηναϊκός και ΑΕΚ στην Αθήνα, Ολυμπιακός στον Πειραιά, ΠΑΟΚ και Άρης στην Θεσσαλονίκη και ΟΦΗ και Εργοτέλης στο Ηράκλειο. Το ερευνητικό πρόγραμμα ξεκίνησε στα τέλη του 2009 και ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2012.

Η έρευνα αξιοποίησε τη λογική των μικτών μεθόδων (mixed approaches), στόχος των οποίων είναι να παρέχουν μια πιο σύνθετη κατανόηση ενός κοινωνικού φαινομένου που δεν θα μπορούσε να μελετηθεί συστηματικά μέσα από μια μόνο μέθοδο (Small 2011; Pluyel & Hong 2014). Σε αυτήν την κατεύθυνση αξιοποιήθηκαν συνδυαστικά παραδείγματα ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων στην επεξεργασία και ανάλυση δεδομένων τα οποία συνομιλούν μεταξύ τους και αλληλοσυμπληρώνονται. Τα ποσοτικά δεδομένα με τη χρήση ερωτηματολογίων και στατιστικών μεθόδων ανάλυσης μας έδωσαν μια πρώτη εικόνα για το κοινωνικό και δημογραφικό προφίλ των οπαδών και των βασικών αξιών και στάσεων τους, ιδιαίτερα σε σχέση με ορισμένα κρίσιμα ζητήματα, όπως είναι η βία. Παράλληλα, το υλικό της έρευνας εμπλουτίστηκε με ποιοτικά δεδομένα που προήλθαν από ημι-δομημένες συνεντεύξεις, φωτογραφίες, βίντεο γκράφιτι και οπαδικά τραγούδια. Το υλικό αυτό μας έδωσε τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε τα αξιακά συστήματα και τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιοι οι οπαδοί προσλαμβάνουν, νοηματοδοτούν και διαπραγματεύονται τις ταυτότητες τους αξιοποιώντας ένα πλούσιο ρεπερτόριο λόγων και αναπαραστάσεων.

Η έρευνα σε συνδέσμους οπαδών παρουσιάσε σημαντικές δυσκολίες. Η συντριπτική πλειοψηφία των Συνδέσμων λειτουργούσε άτυπα χωρίς να υπάρχουν λίστες μελών ή και στις ελάχιστες περιπτώσεις που υπήρχαν η πρόσβαση σε αυτές δεν ήταν εύκολη για τον ερευνητή. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν υπήρχε η δυνατότητα για μια έρευνα με αντιπροσωπευτικό δείγμα από τις κοινότητες των οπαδών των συλλόγων που επιλέχτηκαν. Η μεθοδολογική στρατηγική που ακολουθήσαμε για τη διανομή των ερωτηματολογίων ήταν μια ποσοτική συγχρονική δειγματοληπτική έρευνα (cross sectional survey) με μη πιθανοτική διαθέσιμη δειγματοληψία (non

[1] Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από τον ΕΛΚΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης. Επιστημονικά υπεύθυνος ήταν ο συγγραφέας αυτού του κειμένου. Στην έρευνα συμμετείχαν 8 υποψήφιοι διδάκτορες και μεταπτυχιακοί φοιτητές και 15 βοηθοί ερευνητές. Στη συγκρότηση των ερωτηματολογίων και των οδηγών συνεντεύξεων συνεργάστηκαν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Κρήτης Γιώργος Τσιώλης και Τίνα Κακλαμάνη και στην επεξεργασία των δεδομένων το μέλος ΕΔΙΠ του τμήματος Κοινωνιολογίας του ίδιου Πανεπιστημίου Μαρίνα Παπαδάκη.

probability convenient sample) (Wolf et al. 2016). Για τη διακίνηση των ερωτηματολογίων και στη συνέχεια τη διεξαγωγή συνεντεύξεων χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (snowballing) αξιοποιώντας πρόσωπα κλειδιά των οπαδικών κοινοτήτων μέσω των γνωριμιών μελών της ερευνητικής ομάδας με οργανωμένους οπαδούς σε κάθε σύλλογο. Η αμοιβαία εμπιστοσύνη που διαμορφώθηκε στην πορεία της έρευνας έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επιτυχή ανάπτυξη της έρευνας.

Συνολικά συγκεντρώθηκαν 602 ερωτηματολόγια οργανωμένων οπαδών, 35 συνεντεύξεις αφηγηματικού χαρακτήρα, έγινε συμμετοχική παρατήρηση σε χώρους συνάθροισης των οπαδών και συλλέχτηκε μεγάλο πλήθος γκράφιτι, φωτογραφιών, συνθημάτων και βίντεο των οπαδών. Μέρος των ευρημάτων της έρευνας που συνδέονται κυρίως με ποιοτικά δεδομένα έχουν παρουσιαστεί σε κείμενα συλλογικών τόμων (Σπύρος 2013; Τζούκας 2013; Τσιμπογιάννη 2013; Δρένος 2013; Αντωνιάδης & Νικολακάκης 2013; Ζαϊμάκης 2015). Στο κείμενο αυτό αξιοποιήσαμε σημαντικό μέρος των ποσοτικών στοιχείων της έρευνας που έγιναν αντικείμενο στατιστικής ανάλυσης και επεξεργασίας μέσω της χρήσης και του SPSS με τη σημαντική συμβολή της ερευνήτριας Μαρίνας Παπαδάκη που είναι ειδικευμένη σε ζητήματα ανάλυσης ποσοτικών μεθόδων. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε μέρος των ευρημάτων της ποσοτικής έρευνας και να τα σχολιάσουμε σε σχέση με αντίστοιχες έρευνες για οπαδούς στο εξωτερικό.

Το κοινωνικό-επαγγελματικό προφίλ, φύλο και ηλικία των οργανωμένων οπαδών

Από τα δημογραφικά στοιχεία της έρευνας προκύπτει πως εννέα περίπου στους δέκα οπαδούς της έρευνας είναι άνδρες, ωστόσο δεν πρέπει να υποτιμάται η παρουσία μιας μειοψηφίας οπαδών που είναι γυναίκες (9,6%) και φαίνεται να έχουν σημαντική θέση στα οπαδικά δρώμενα. Το εύρημα αυτό δείχνει πως ο οπαδισμός είναι ένα ρευστό και ευμετάβλητο φαινόμενο με την γυναικεία παρουσία να ενισχύεται τις τελευταίες δεκαετίες. Σε ερώτημα πάντως για το αν το ποδόσφαιρο είναι μια ανδρική υπόθεση το 80% των ερωτώμενων απάντησε καταφατικά δείχνοντας πως στο άθλημα του ποδοσφαίρου κυριαρχούν ανδροκεντρικές αξίες. Στους οπαδικούς λόγους στους οποίους συμπεριλαμβάνονται συνθήματα, τραγούδια και αφηγήσεις ζωής ανδρών οπαδών, ο οπαδισμός προβάλλεται ως χώρος μιας νεανικής ανδρικής κοινωνικότητας στο πλαίσιο του οποίου επιτελούνται και αναπαράγονται τοποφιλικές αντιλήψεις και κυριαρχεί η ηγεμονική αρρενωπότητα. Επισημαίνουμε πως το φύλο είναι βασικό στοιχείο στη συγκρότηση νοήματος γύρω από την επιθετική συμπεριφορά και τη βία που αναπτύσσεται στους αθλητικούς χώρους. Στο περιβάλλον αντιπαλότητας διαφόρων ανταγωνιστικών αθλημάτων, όπως είναι το ποδοσφαίρο, ιεραρχήσεις ανάμεσα σε ποικίλες μορφές ανδρισμού συγκροτούνται ενώ το πρότυπο μιας βίαιης και επιθετικής αρρενωπότητας ενσαρκώνεται και επιτελείται (Messner 1990).

Το ποδόσφαιρο ως ένα άθλημα που χαρακτηρίζεται από τη σωματική επαφή, τη δύναμη και τον ανταγωνισμό, παρέχει ευκαιρίες για την προβολή και την επιτέλεση της αρρενωπότητας τόσο μέσα στον αγωνιστικό χώρο ανάμεσα στους ποδοσφαιριστές των ομάδων όσο και εκτός αγωνιστικού χώρου, όπου οι περιστασιακές συγκρούσεις οπαδών ή οι ανταλλαγές σεξιστικών συνθημάτων μπορούν να αποτελούν προνομιακούς χώρους στην επιτέλεση του επιθετικού ανδρισμού. Κλασσικές έρευνες έχουν δείξει τη σημασία που αποδίδουν στην βία στους αθλητικούς χώρους οι ανδρικοί ανταγωνισμοί και η διεκδίκηση μιας επιθετικής αντρικής ταυτότητας μεταξύ των ανδρών θεατών (Armstrong 1998; Dunning 2002; Free & Hughson 2003). Όπως συμβαίνει και σε άλλους κοινωνικούς τομείς, οι νεαροί οπαδοί αναζητούν αναγνώριση και κύρος μεταξύ των συνομηλίκων

τους και η συμμετοχή τους σε περιστατικά αθλητικής βίας προσφέρει μια αίσθηση προσωπικής αξίας και κοινωνικής θέσης στις κοινότητες οπαδών.

Σε σχέση με το ηλικιακό φάσμα των οπαδών παρατηρούμε (Σχήμα 1) πως η μεγάλη πλειοψηφία ανήκει στο νεανικό πληθυσμό (17,1% μέχρι και 19 ετών και 55,6% είναι 20-29 ετών) και ακολουθούν οι μεσήλικες με 24,8% (ηλικίες από 30 έως 49) και οι 50 ετών και πάνω μόλις με 2,5%. Επισημαίνουμε, ωστόσο, πως τα ποιοτικά δεδομένα της έρευνας υποδεικνύουν πως συχνά «παλιά» μέλη που είναι πάνω από 40 χρονών έχουν μια υψηλή θέση στην ιεραρχία των οπαδικών κοινοτήτων με όρους κύρους και πρεστίζ.

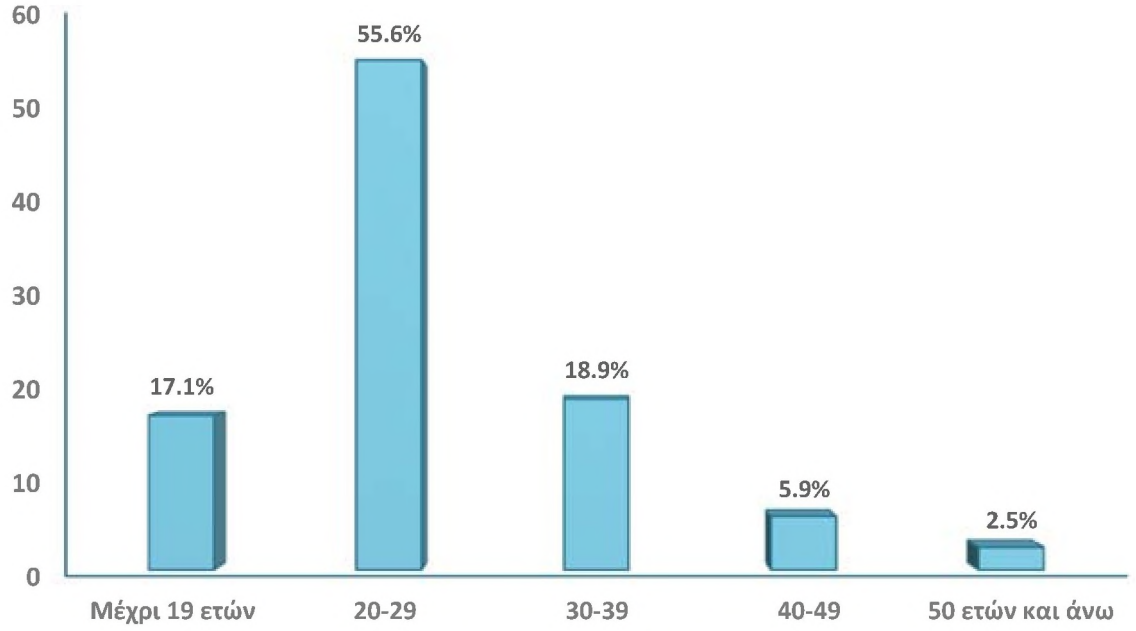

Σχήμα 1.Ηλικιακές ομάδες οργανωμένων οπαδών (N=598)

Σε σχέση με την εργασιακή κατάσταση και το επαγγελματικό προφίλ των Συνδεσμιτών το 75% δηλώνει ότι είναι σε θέση να εργαστεί ενώ οι υπόλοιποι είναι φοιτητές, μαθητές, συνταξιούχοι, μη ικανοί για εργασία και γυναίκες απασχολούμενες στα οικιακά. Το κοινωνικο-επαγγελματικό προφίλ των οπαδών (Σχήμα 2) δείχνει να είναι μεν διαταξικό, αλλά χαρακτηρίζεται από την υψηλή αντιπροσώπευση των εργατικών επαγγελμάτων.

Σχήμα 2. Επαγγελματικό προφίλ οπαδών ικανών για εργασία (N= 449).

Αναλύοντας τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού προφίλ των οπαδών που είναι σε θέση να εργαστούν παρατηρούμε πως περίπου ένας στους δύο συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα ανήκει στις εργατικές επαγγελματικές κατηγορίες: σε χειρωνακτικά επαγγέλματα ως ειδικευμένοι και ανειδίκευτοι εργάτες ή τεχνίτες (20,9%) και στην παροχή υπηρεσιών και υπαλλήλων γραφείου στον ιδιωτικό τομέα (29,2%) ενώ το 15,4% δηλώνει ότι είναι άνεργοι. Το 28,3% ανήκει στις μεσαίες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες των δημόσιων υπαλλήλων, εκπαιδευτικών, στρατιωτικών, εμπόρων και ελεύθερων επαγγελματιών και το 6,2% στις ανώτερες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες (επιστήμονες και ανώτερα διοικητικά στελέχη). Σε γενικές γραμμές τα στοιχεία δείχνουν την υψηλή αντιπροσώπευση των λεγάμενων λαϊκών στρωμάτων, χωρίς όμως αυτή η επισήμανση να υποδηλώνει πως η δημοτικότητα του ποδοσφαίρου περιορίζεται στα εργατικά στρώματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τύπος της εργασιακής απασχόλησης των 'Συνδεσμιτών' αφού μόνο το 65,2% δηλώνει πως έχει μόνιμη απασχόληση με τους υπολοίπους να δηλώνουν περιστασιακή (17,4%) ή εποχιακή απασχόληση (17,4%).

Σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο τα στοιχεία δείχνουν ένα πλουραλισμό μορφωτικού κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα το 15,7% δεν έχει ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ενώ υπάρχει υψηλό ποσοστό οπαδών που έχει στραφεί στα ΙΕΚ και στα τεχνικά και επαγγελματικά Λύκεια (συνολικά 34%) γεγονός που συνδέεται με το εργατικό προφίλ σημαντικού τμήματος των οπαδών. Από την άλλη, υπάρχει ένα αξιοσημείωτο ποσοστό (26%) που έχει πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και ανάμεσα τους το 5,4% δηλώνει πως έχει και μεταπτυχιακό τίτλο ή διδακτορικό. Τα ευρήματα συνολικά δείχνουν πως το εκπαιδευτικό κεφάλαιο των οπαδών διαφέρει από οπαδό σε οπαδό και αναδεικνύουν μια ιεραρχία στο εσωτερικό των οπαδικών κοινοτήτων με όρους μορφωτικού κεφαλαίου που φαίνεται να έχει ενεργό ρόλο και στις οργανωτικές και ιδεολογικές δραστηριότητες των συνδέσμων. Χαρακτηριστικό είναι ότι συχνά μέλη οπαδικών κοινοτήτων υποδείκνυαν άτομα με μορφωτικό κεφάλαιο με σημαντικό ρόλο στις ιεραρχίες των οπαδικών συλλογικοτήτων για συνεντεύξεις ενώ, συχνά, μορφωμένα μέλη αναλαμβάνουν τη σύνταξη των ανακοινώσεων των συνδέσμων και φροντίζουν για τις δημόσιες σχέσεις τους με τους έξω (διοικητικά στελέχη συλλόγων, δημοσιογράφους κλπ.)

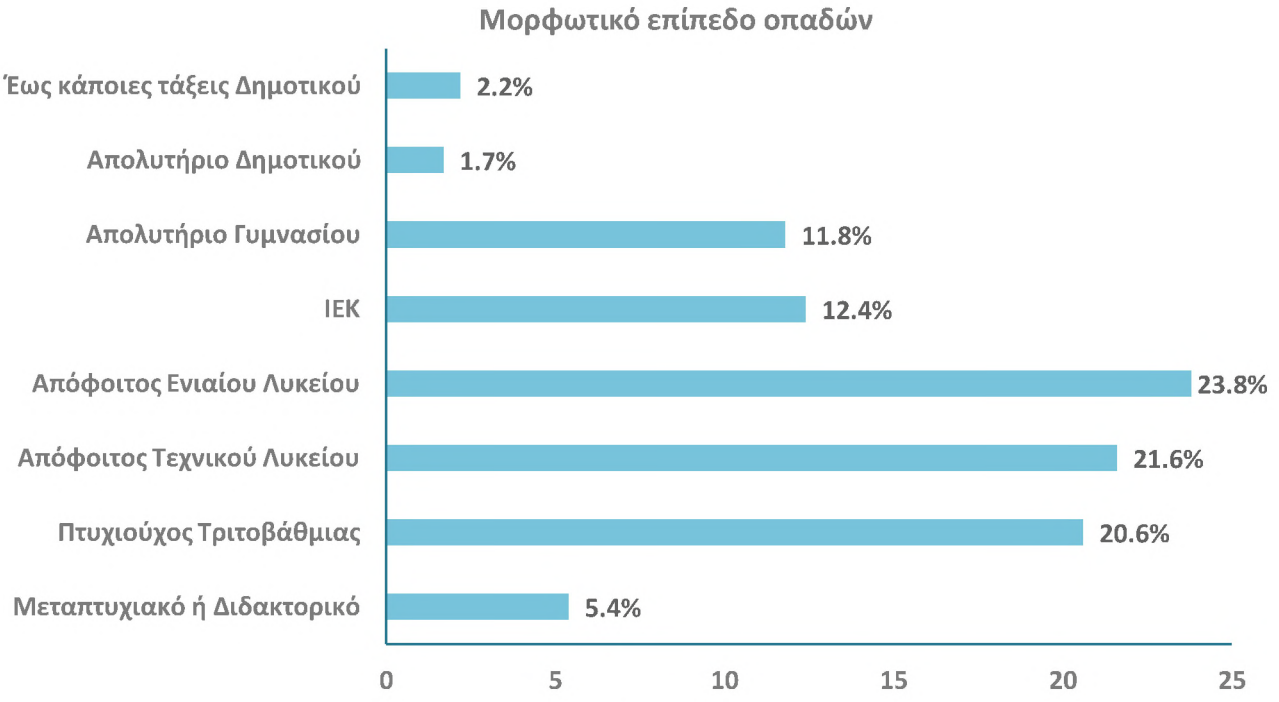

Σχήμα 3. Μορφωτικό επίπεδο οπαδών (N= 467).

Τα ευρήματα της έρευνας μπορούν να αναλυθούν πιο συστηματικά λαμβάνοντας υπόψη και μελέτες που έχουν εξετάσει το κοινωνικό προφίλ των συμμετεχόντων σε περιστατικά βίας στους αθλητικούς χώρους με όρους τάξης, φύλου, μόρφωσης και ηλικίας. Σε αυτές έχει επισημανθεί η συσχέτιση της βίας στους χώρους του ποδοσφαίρου με ηλιακά και έμφυλα χαρακτηριστικά των δραστών, που είναι κυρίως νέοι άνδρες (Armstrong 1998; Dunning Murphy, Waddington & Astrinakis 2002; Lewis 2007; Young 2012). Παρομοίως, έχει διερευνηθεί το ταξικό υπόβαθρο των παραβατών και το μορφωτικό τους επίπεδο και έχει υποστηριχτεί πως οι παραβατικές συμπεριφορές στα γήπεδα προέρχεται κυρίως από συμμετέχοντες με χαμηλό μορφωτικό κεφάλαιο και προέλευση από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα (Dunning, Murphy & Williams 1988). Οι κλασσικές μελέτες των Dunning, Murphy & Williams για τον χουλιγκανισμό με επίκεντρο το παράδειγμα της Μεγάλης Βρετανίας επιχείρησαν μια κοινωνιολογική ερμηνεία του φαινομένου στο πλαίσιο των ταξικών σχέσεων που επικρατούσαν στις κοινωνίες αυτές, τονίζοντας τρεις βασικούς παράγοντες που επηρέαζαν τον φαινόμενο: α) την αναζήτηση έξαψης και διέγερσης των νέων των πιο στερημένων κοινοτήτων της εργατικής τάξης που δεν έχουν πολλές ευκαιρίες ευχαρίστησης, β) την επιθετική αρρενωπότητα και την επιτέλεση της στο δημόσιο χώρο του γηπέδου και γ) την εδαφοκυριαρχία με τη συμβολική ιδιοποίηση και υπεράσπιση από τους οπαδούς της τοπικής αθλητικής κοινότητας του σωματείου και των προστατευόμενων χώρων της. Ωστόσο, σε άλλες μελέτες έχουν επισημανθεί τα προβλήματα της υπερβολικής εστίασης στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση των παραβατών και τα προβλήματα της γενίκευσης τέτοιων εξηγήσεων πέραν του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου της Βρετανικής κοινωνίας στις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα (Spaaij 2007). Τα στοιχεία της δικής μας έρευνας δείχνουν πως δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι κοινότητες οργανωμένων οπαδών στην Ελλάδα αποτελούν οργανικό στοιχείο της εργατικής τάξης και τα μέλη τους είναι αποκλειστικά άνδρες. Από την άλλη, δεν πρέπει να υποτιμάμε την πολύ υψηλή αντιπροσώπευση των εργατικών επαγγελματικών κατηγοριών και των νέων, γεγονός που επιβεβαιώνει την υψηλή δημοφιλία που εξακολουθεί να έχει το ποδόσφαιρο σε αυτές τις κοινωνικές ομάδες.

Η δυσαρέσκεια προς τους κοινωνικούς θεσμούς

Το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση των δομικών συνθηκών που διευκολύνουν ή αναστέλλουν τη βία στους αθλητικούς χώρους και επηρεάζουν τις ταυτότητες των οπαδών. Οι οπαδοί κουβαλούν στις βιογραφικές τους τροχιές τους κανόνες, τις συγκρούσεις, τις αντιλήψεις και τις ιδεολογίες των κοινοτήτων και των πολιτισμών στους οποίους ζουν και κατά συνέπεια οι στάσεις που εκφράζουν στους αθλητικούς χώρους συνδέονται με ευρύτερες κοινωνικές διαδικασίες (Coakley 2009). Τέτοιες μακροκοινωνιολογικές προσεγγίσεις τείνουν να βλέπουν τον αθλητισμό ως μια μικρογραφία της ευρύτερης κοινωνίας της οποίας οι κανόνες και τα συστήματα αξιών αντικατοπτρίζουν ιδέες, αντιλήψεις και πρακτικές του ευρύτερου κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου (Spaaij 2014: 151-2). Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις θεωρητικές παραδοχές επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι ‘Συνδεσμίτες’ οπαδοί αξιολογούν τους ευρύτερους κοινωνικούς θεσμούς. Τα ευρήματα είναι σημαντικά καθώς, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 1, ο βαθμός εμπιστοσύνης στους περισσότερους κοινωνικούς θεσμούς είναι πολύ χαμηλός.

Πίνακας 1. Βαθμός εμπιστοσύνης στους κοινωνικούς θεσμούς.

	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ
Κόμματα (N=583)	75,6%	15,9%	4,7%	1,6%	2,2%
Πολιτικό σύστημα (N=581)	74,6%	18,1%	4,9%	0,2%	2,2%
Αστυνομία (N=585)	64,6%	22%	10,6%	1,6%	1,2%
Δικαιοσύνη (N=583)	47,7%	33,1%	13,6%	3,7%	1,8%
Ευρωπαϊκή Ένωση (N=583)	47,1%	26,8%	17,6%	5,1%	3,4%
Εκκλησία (N=585)	49,2%	23,7%	13,9%	10,8%	2,4%
Τηλεόραση (N=584)	57%	29,9%	8,8%	3,3%	1%
Εφημερίδες/ Τύπος (N=582)	35,8%	35,4%	20,2%	7,3%	1,4%
Εκπαίδευση (N=584)	24,8%	30,5%	26,9%	14,7%	3,1%

Τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν υψηλά ποσοστά έλλειψης εμπιστοσύνης (καθόλου ή λίγη εμπιστοσύνη) για το πολιτικό σύστημα και τα κόμματα που ξεπερνούν το 90%. Ωστόσο, σημαντική μερίδα οπαδών (39,5%), όπως φαίνεται και από το Σχήμα 4, δηλώνει ενδιαφέρον για την πολιτική. Συνδυαστικά τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν πως υπάρχει ένα τμήμα των οπαδών που έχει μεν ενδιαφέρον για την πολιτική αλλά είναι απογοητευμένο από τον τρόπο που αυτή ασκείται και από τα ίδια τα κόμματα και έτσι συχνά προβάλλει αντισυστημικές επιλογές, όπως φαίνεται και από την πολιτική αυτοτοποθέτησή τους (βλ. σχετικά παρακάτω). Υψηλά ποσοστά έλλειψης εμπιστοσύνης που κυμαίνονται ανάμεσα στο 80% και το 85% (καθόλου ή λίγη εμπιστοσύνη) παρατηρούνται και για την αστυνομία, τη δικαιοσύνη και την τηλεόραση και σε μικρότερο βαθμό (από 69,6 έως, περίπου 73%) για την Ευρωπαϊκή Ένωση, την Εκκλησία και τον τύπο. Ο θεσμός της εκπαίδευσης είναι ο μόνος όπου οι στάσεις δυσαρέσκειας δεν έχουν τεράστια απόκλιση από τις στάσεις ικανοποίησης (55,9% έναντι 41%). Επισημαίνουμε ότι οι στάσεις αμφισβήτησης του πολιτικού συστήματος και οι ευρωσκεπτικιστικές αντιλήψεις των οπαδών, αντανακλούν σε αυξημένο βαθμό την κρίση νομιμοποίησης της πολιτικής στα χρόνια της εφαρμογής των μέτρων λιτότητας του πρώτου μνημονίου.

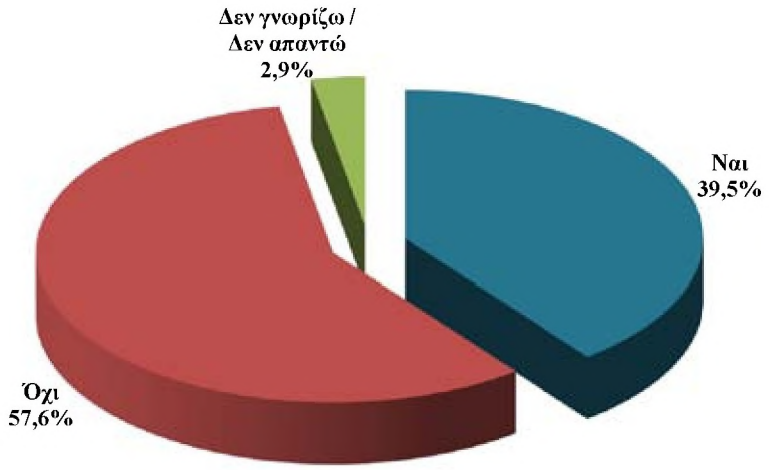

Σχήμα 4. Ενδιαφέρον για την πολιτική (N= 585).

Οι οπαδοί της έρευνας που ανήκουν στον ενεργό εργασιακό πληθυσμό της χώρας ρωτήθηκαν για τον βαθμό ικανοποίησης από το εργασιακό τους περιβάλλον. Οι απαντήσεις δείχνουν πως το 36,9% των συμμετεχόντων δήλωσε καθόλου ή λίγο ικανοποιημένο, το 21,8% ανέφερε πολλή ή παρά πολλή ικανοποίηση και το 29,3% αρκετή ικανοποίηση. Τα δεδομένα δεν έδειξαν κάποια αξιοσημείωτη τάση δυσαρέσκειας από το εργασιακό περιβάλλον. Παρομοίως, σε ερώτημα αξιολόγησης των οικογενειακών τους σχέσεων (N= 587), μόνο το 11,1% έδειξε να τις αξιολογεί ως κακές ή πολύ κακές, το 16,2% ουδέτερες και το 70,1% καλές ή πολύ καλές. Το εύρηματα δεν επιβεβαιώνουν στερεότυπα που αποδίδονται στους οργανωμένους οπαδούς, ότι προέρχονται από προβληματικά οικογενειακά περιβάλλοντα. Στο ερώτημα που αφορούσε στον βαθμό ικανοποίησης από το σχολικό περιβάλλον σε μαθητές και φοιτητές ή άτομα που είχαν πρόσφατα αποφοιτήσει, οι απαντήσεις δείχνουν μια αίσθηση δυσαρέσκειας από το σχολικό/φοιτητικό περιβάλλον. Το ποσοστό των οπαδών που δήλωσαν πως το σχολικό περιβάλλον ήταν καταπιεστικό ή μάλλον καταπιεστικό (37%) είναι πολύ υψηλότερο από αυτό που δήλωσαν ότι είναι ενδιαφέρον ή μάλλον ενδιαφέρον (20%) ενώ το 25,9 των συμμετεχόντων το βρήκε αδιάφορο.

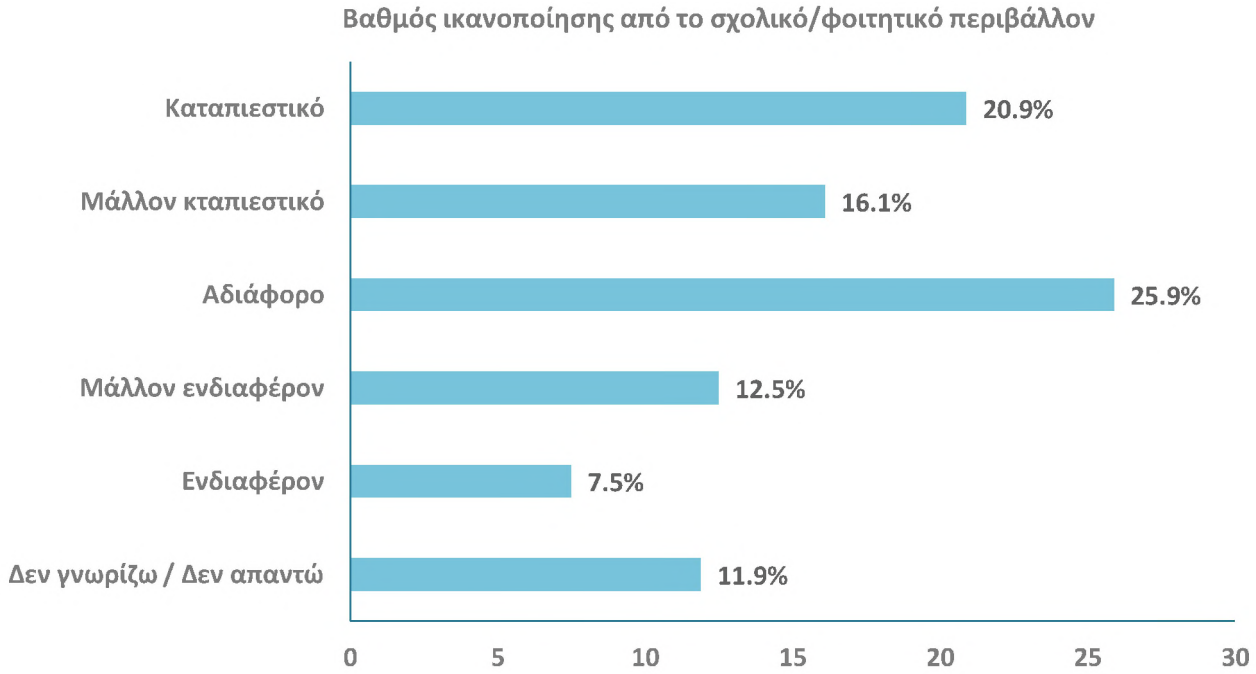

Σχήμα 5. Βαθμός ικανοποίησης από το σχολικό/φοιτητικό περιβάλλον (N= 305)

Σε σχέση με τις πολιτικές στάσεις των οργανωμένων οπαδών, τα στοιχεία δείχνουν πως η πολιτική γεωγραφία των οπαδών δεν απέκλινε σημαντικά από τις ευρύτερες τάσεις που υπήρχαν στην ελληνική κοινωνία την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας. Οι πολιτικές προτιμήσεις των Συνδεσμιτών κλίνουν προς την αριστερά, μια τάση που άρχισε να αναπτύσσεται στα πρώτα χρόνια του μνημονίου. Στον αντίθετο πόλο παρατηρούμε υψηλό ποσοστό συμμετεχόντων που τοποθετείται στην ακροδεξιά (που προσεγγίζει το ποσοστό της δεξιάς) που είναι συμβατό με το ευρύτερο ρεύμα συντηρητικοποίησης μέρους της ελληνικής κοινωνίας προς ακροδεξιές πολιτικές επιλογές. Ένας περίπου στους τέσσερις οπαδούς αρνήθηκε να απαντήσει στο σχετικό ερώτημα, εύρημα που επιβεβαιώνει την έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική μέρους των οπαδών. Υψηλό ποσοστό 'Συνδεσμιτών' δεν τοποθετείται στο πολιτικό φάσμα ανάμεσα στην άκρα δεξιά μέχρι την άκρα αριστερά και αυτοπροσδιορίζεται αναρχικός/ική. Η μεθοδολογική επιλογή να ενσωματώσουμε στην έρευνα τον αναρχικό χώρο πέρα από την παραδοσιακή κλίμακα επιλογών που χρησιμοποιούνται σε σχετικές έρευνες έγινε έπειτα από παρατηρήσεις που προέκυψαν στη διάρκεια της προέρευνας στην οποία διαπιστώθηκε πως οπαδοί που αυτοπροσδιορίζοταν ως

αναρχικοί δεν επιθυμούσαν να τοποθετηθούν στο χώρο της άκρας αριστερός. Η τάση ριζοσπαστικοποίησης του οπαδικού χώρου ενισχύθηκε στα χρόνια της εφαρμογής των μέτρων λιτότητας και οδήγησε, μεταξύ άλλων, στο κίνημα της δημιουργίας αυτοοργανωμένων αθλητικών σωματείων από κοινότητες οπαδών από διαφορετικές ομάδες οι οποίες φαίνεται να επηρεάζονται από ευρύτερα πολιτικά προτάγματα που έχουν κυοφορηθεί σε κοινωνικά κινήματα στην περίοδο των διαδοχικών κρίσεων της ελληνικής κοινωνίας (οικονομική κρίση, ενεργειακή κρίση, κρίση πανδημία) (Zaimakis 2018, 2022).

Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχουν και οι απαντήσεις σε ερωτήσεις της πενταβάθμιας κλίμακας Likert που αφορούν τοποθετήσεις σε ζητήματα διακρίσεων και ξενοφοβίας. Το 40,2% δήλωσε ότι τάσσεται ενάντια στις παρελάσεις αλλοδαπών μαθητών στις εθνικές εορτές, το 37,8% έχει αρνητική στάση για την παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα και το 17,3% διαφωνεί στο ζήτημα της ισότητας ανδρών και γυναικών. Και στις τρεις περιπτώσεις οπαδοί που τοποθετούνται στην ακροδεξιά εκφράζουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία αρνητικές στάσεις που παραπέμπουν σε ξενοφοβικές και πατριαρχικές αντιλήψεις, στάσεις που δεν εντοπίζονται ούτε στην άκρα αριστερά ούτε στον αναρχικό χώρο και έτσι δεν φαίνεται να επιβεβαιώνονται οι δημοφιλείς στο δημόσιο λόγο θεωρίες περί σύγκλισης του λόγου των δύο άκρων. Η μόνη σύγκλιση στάσεων που παρατηρείται ανάμεσα σε ομάδες που κινούνται στα άκρα του πολιτικού φάσματος είναι οι αρνητικές στάσεις για την αστυνομία (βλ. επόμενη ενότητα) που αποτυπώνονται και σε σλόγκαν και γκράφιτι των οπαδών με το ακρωνύμιο ACAB. Ωστόσο και εδώ οι νοηματοδοτήσεις είναι διαφορετικές, με τις ομάδες των αναρχικών να συνδέουν αυτές τις τοποθετήσεις, πρωτίστως, με ευρύτερες αντιεξουσιαστικές ιδέες και αντισυστημικές θεωρίες και τις ομάδες των ακροδεξιών να επικεντρώνονται στις παραδοσιακές αντιπαλότητες οπαδικών συλλογικοτήτων ή οπαδών με την αστυνομία στο χώρο του ελληνικού ποδοσφαίρου.

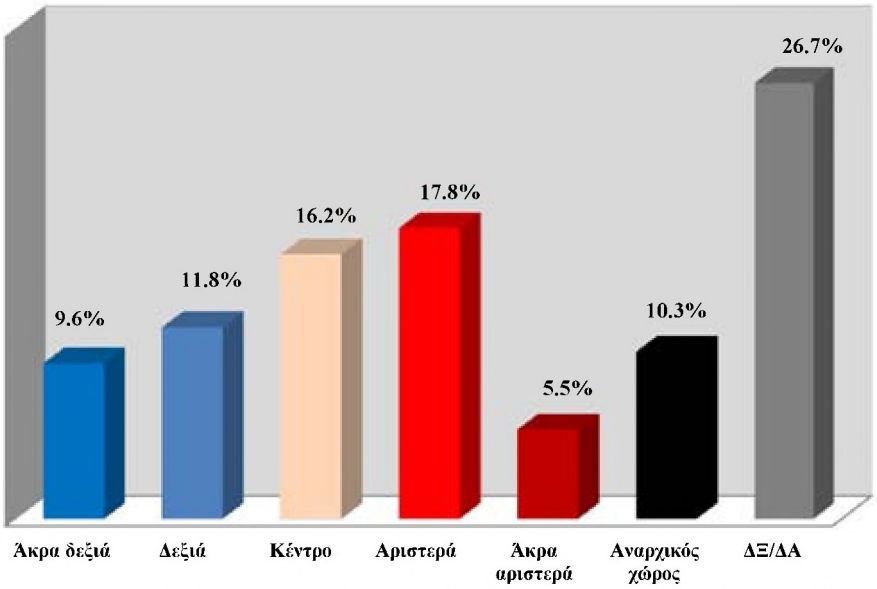

Σχήμα 6. Αυτό-τοποθέτηση οπαδών στον πολιτικό χώρο (N= 561)

Η βία στους αθλητικούς χώρους: οπαδικοί ανταγωνισμοί και η αντιπαλότητα οπαδών-αστυνομίας

Τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν ότι σε αξιακό επίπεδο μεγάλη μερίδα των οργανωμένων οπαδών θεωρεί τη συμβολική και τη σωματική βία ως αποδεκτό μέσο διαχείρισης των εντάσεων στους αθλητικούς χώρους. Όπως φαίνεται και από τα στοιχεία της έρευνας (Πίνακας 2), τη μεγαλύτερη αποδοχή έχει η συμβολική-λεκτική βία μέσα από συνθήματα, πανό, τραγούδια και άλλες μορφές οπαδικής έκφρασης η οποία κρίνεται επιθυμητή ή αναγκαία σε ποσοστό 73,1% ενώ μόλις το 11,8% δηλώνει πως τη θεωρεί ανεπιθύμητη ή προβληματική. Ακόμη, το 43,7% των οπαδών θεωρεί πως η χρήση (σωματικής) βίας για τη διαχείριση εντάσεων με τους αντίπαλους

οπαδούς είναι επιθυμητή ή και αναγκαία ενώ το 37,9% εκφράζει την αντίθετη άποψη (ανεπιθύμητη ή προβληματική) και 16,6% των συμμετεχόντων τη θεωρεί αδιάφορη.

Στο αντίστοιχο ερώτημα για τη χρήση βίας απέναντι στους αστυνομικούς τα ποσοστά όσων την θεωρούν επιθυμητή ή αναγκαία είναι ακόμη υψηλότερα (46,5 %) και αντίστοιχα μειώνεται το ποσοστό όσων την θεωρούν ανεπιθύμητη ή προβληματική (33,8%). Αντίθετα, όπως είναι αναμενόμενο, οι οπαδοί έχουν αρνητική στάση για την χρήση βίας της αστυνομίας σε βάρος των κοινοτήτων οπαδών με ένα πολύ μικρό ποσοστό οπαδών (6,9%) να δείχνει αποδοχή στη χρήση βίας από την πλευρά της αστυνομίας. Η ανάλυση των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων της έρευνας δείχνει πως σε μεγάλο τμήμα των οργανωμένων οπαδών διαπιστώνεται αξιακή αποδοχή της βίας και της ετοιμότητας χρήση της σε διενέξεις με αντίπαλους οπαδούς. Επιπλέον, επιβεβαιώνει την παραδοσιακή αντιπαλότητα των οπαδών με τους αστυνομικούς που αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην πρόκληση επεισοδίων. Ωστόσο το εύρημα πως ένας στους τρεις οπαδούς διαφωνεί με τη χρήση βίας σε βάρος αντίπαλων οπαδών και πως το 11,6% τάσσεται και ενάντια στη χρήση λεκτικής βίας, υποδεικνύει όχι μόνο τον πλουραλισμό απόψεων στο εσωτερικό των οπαδικών κοινοτήτων αλλά και την ύπαρξη μετριοπαθών «φωνών» που έχουν μια διαφορετική κοσμοθεώρηση για την οπαδική ταυτότητα και συμπεριφορά.

Πίνακας 2. Στάσεις των οπαδών σε ζητήματα βίας στους αθλητικούς χώρους (%).

	Επιθυμητή	**Αναγκαία**	**Αδιάφορη**	**Ανεπιθύμητη**	**Προβληματική**	**Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ**
Χρήση λεκτικής βίας (π.χ. υβριστικά συνθήματα) (N=578)	48,2	24,9	14	9,5	2,3	1,1
Χρήση σωματικής βίας έναντι των αντίπαλων οπαδών (N= 565)	23,5	20,2	16,6	28,5	9,4	1,8
Χρήση βίας οπαδών ενάντια στις αστυνομικές δυνάμεις (N= 559)	25	21,5	18,4	25,4	8,4	1,3
Χρήση βίας των αστυνομικών ενάντια στους οπαδούς (N=561)	3,7	3,2	8,0	54,4	28,9	1,8

Η βία στους ποδοσφαιρικούς χώρους συχνά συνδέεται με την αφοσίωση στην ομάδα και την υπεράσπιση της με ποικίλους τρόπους, ακόμη και με την καταφυγή στη βία, σε περιπτώσεις όπου το κύρος και η συμβολική της δύναμη αμφισβητείται. Στο σχετικό ερώτημα σχεδόν ένας στους δύο απάντησε πιθανώς και ένας στους τέσσερις σίγουρα ενώ μόνο δύο στους δέκα απάντησαν ποτέ. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν τον σημαντικό ρόλο που παίζει στην ταυτότητα ενός οπαδού η αγαπημένη του ομάδα και τον υψηλό βαθμό αφοσίωσης σε αυτήν καταδεικνύοντας πως οι οπαδοί λειτουργούν ως κοινότητες γοήτρου, η προσβολή των οποίων εγείρει συλλογικές αντιδράσεις.

Πίνακας 3. Χρήση βίας απέναντι σε περιστάσεις προσβολής της ομάδας σου (%).

	Ποτέ	Πιθανώς	Σίγουρα	**Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ**
Θα χρησιμοποιούσες βία, εάν κάποιος πρόσβαλε την ομάδα σου (N=583)	18,9	47,7	25,2	8,2

Η βία στους αθλητικούς χώρους και οι στάσεις των οπαδών για την επιθετική συμπεριφορά έχει απασχολήσει τη διεθνή βιβλιογραφία. Από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας, ο Kerr (1994, 2005) προσπάθησε να αναδείξει τις κινητήριες διαδικασίες που βρίσκονται πίσω από τη βία του αθλητικού πλήθους επισηραίνοντας τη σημασία του κοινωνικού πλαισίου. Οι οπαδοί μπορεί να συμμορφώνονται με τις προσδοκίες των κανόνων σε ένα ορισμένο κοινωνικό πλαίσιο (για παράδειγμα στο χώρο της εργασίας), αλλά να συμπεριφέρονται με επιθετικό τρόπο σε ένα άλλο (στο πλαίσιο του ποδοσφαίρου). Σε αυτήν την προσέγγιση ο ποδοσφαιρικός χουλιγκανισμός συνδέεται με την αναζήτηση συγκίνησης, διέγερσης και έντασης. Για ορισμένους οπαδούς η αναζήτηση του ρίσκου σε περιστατικά βίας είναι μια ευχάριστη εμπειρία που προκαλεί ένταση, συγκίνηση και απόλαυση μέσα σε ένα προστατευτικό πλαίσιο στο οποίο αισθάνονται σχετικά ασφαλείς. Ορισμένοι οπαδοί εθίζονται στη βία μέσα από συνεχιζόμενες και επαναλαμβανόμενες συμμετοχές σε επεισόδια σε ένα περιβάλλον μια σκληροπυρηνικής οπαδικής κουλούρας στο πλαίσιο της οποίας η βία γίνεται αποδεκτή ως μια φυσική τάξη πραγμάτων και η επιθετική συμπεριφορά προκαλεί συναισθηματική διέγερση και επιβραβεύεται από τον κοινωνικό περίγυρο των φανατικών οπαδών.

Από την σκοπιά της θεωρίας της αλληλεπίδρασης ο Collins (2008) έχει εστιάσει στις αγωνιστικές αντιπαραθέσεις που έρχονται στο προσκήνιο δημιουργώντας υψηλά επίπεδα έντασης και φόβου. Η βία λαμβάνει χώρα όταν οι αναστολές στη επιθετική συμπεριφορά περιορίζονται και διαμορφώνονται συνθήκες οι οποίες επιτρέπουν το πέρασμα στη βίαιη πράξη και στην προσπάθεια φυσικής και συμβολικής κυριαρχίας απέναντι σε αντίπαλους οπαδούς. Μέσα σε ένα περιβάλλον υψηλής συγκρουσιακής διέγερσης και μαχητικής αντιπαράθεσης αντίπαλων συλλογικοτήτων, οι φανατικοί οπαδοί μπορεί να αναδειχθούν ως «λαϊκοί» ήρωες και να συσσωρεύουν γόητρο στις οπαδικές τους κοινότητες. Στη σχετική βιβλιογραφία έχει υποστηριχτεί πως υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ της υψηλής αφοσίωσης του οπαδού με μια ομάδα με την προθυμία διάπραξη επιθετικών ή βίαιων πράξεων σε αθλητικά περιβάλλοντα αφού η πράξη λειτουργεί ως ένα μέσο για την ενίσχυση της κοινωνικής ταυτότητας του οπαδού και του γοήτρου της αγαπημένης του ομάδας (Wann 1993). Έτσι σκληροπυρηνικοί οπαδοί, για τους οποίους η ομάδα είναι σημαίνον στοιχείο της ταυτότητάς τους, είναι πιο πιθανό να στραφούν σε βίαιες πράξεις σε περιστάσεις αμφισβήτησης του κύρους της ομάδας τους συγκριτικά με μετριοπαθείς οπαδούς, οι οποίοι μπορούν πιο εύκολα να αποστασιοποιηθούν από πρακτικές λεκτικής ή και σωματικής βίας (Wann et al. 2005).

Σε σχέση με τους οπαδικούς ανταγωνισμούς οι Spaaij και Anderson (2010) έχουν επισημάνει τον ρόλο ευρύτερων κοινωνικών εντάσεων που κρύβονται πίσω τους καθώς και τη διαδικασία κατασκευής μιας εξωτερικής ομάδας ή «εχθρού», που μπορεί να είναι παίκτες ή οπαδοί της αντίπαλης ομάδας αλλά και μέλη του κατεστημένου ή άλλων κοινωνικών ομάδων (π.χ. των πλουσίων περιοχών, της ελίτ). Η επισήμανση αυτή είναι σημαντική γιατί μας θυμίζει πως ο οπαδικός χώρος του σύγχρονου ποδοσφαίρου λειτουργεί ως μια «αποθήκη» στην οποία μπορούν να βρουν καταφύγιο ευρύτερες ταξικές, πολιτικές, θρησκευτικές, τοπικές και εθνοτικές αντιπαλότητες και διαχωρισμοί.

Εκτός από το στοιχείο της αξιακής τοποθέτησης απέναντι στη βία στους αθλητικούς χώρους, η έρευνα επιχείρησε να εξετάσει και τον βαθμό και τη συχνότητα εμπλοκής των οπαδών σε περιστατικά βίας. Έτσι, όπως φαίνεται και από τους Πίνακες 4 και 5, η πλειοψηφία των οπαδών έχει συμμετάσχει σε περιστατικά βίας με αντίπαλους οπαδούς (53,4% έναντι 43,4% όσων δεν έχουν συμμετάσχει και το 55,9% από αυτούς δηλώνει πως έχει συμμετάσχει περιστασιακά (μια-δυο

φορές ή μερικές φορές) και το 32,8% συχνά ή πολύ συχνά. Το ποσοστό των οπαδών που απάντησαν πως έχουν συμμετάσχει σε επεισόδια με αστυνομικούς είναι ελαφρώς χαμηλότερο από όσους δεν έχουν συμμετάσχει (45,7% έναντι 49,7%, αντίστοιχα) και από αυτούς το 61,3% δηλώνει ότι έχει συμμετάσχει περιστασιακά και το 28,8% συχνά ή πολύ συχνά. Τα ευρήματα υποδεικνύουν πως ο χώρος των συνδέσμων οπαδών λειτουργεί και ως ένας χώρος επιτέλεσης των αξιακών προτύπων της βίας που είναι συνυφασμένη με τη διέγερση και την ένταση του παιχνιδιού της κερκίδας και της συμβολικής κυριαρχίας του «Εμείς» απέναντι στους εχθρικούς Άλλους.

Πίνακας 4. Συμμετοχή σε επεισόδια με αντίπαλους οπαδούς (%).

	Ναι	Όχι	Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ
Έχω συμμετάσχει σε επεισόδια με αντίπαλους οπαδούς (N= 592)	53,4	43,4	3,2
Έχω συμμετάσχει σε επεισόδια με αστυνομικούς (N=586)	45,9	49,7	4,4

Ο ρόλος της αστυνομίας όχι μόνο στον έλεγχο και της αντιμετώπισης της βίας αλλά και στην ενίσχυση της βίας των οπαδών έχει τονιστεί τη σχετική βιβλιογραφία (Lewis 2007, O'Neill 2005, Waddington & King 2005) ενώ ο διακεκριμένος κοινωνικός ψυχολόγος Clifford Stott με τους συνεργάτες έχει επισημάνει τη σημασία των στρατηγικών αστυνόμευσης και διαχείρισης του οπαδικού πλήθους (Stott, Hutchison & Drury 2001; Stott & Pearson 2007). Αντλώντας ιδέες από αυτές τις προσεγγίσεις, ο Spaaij έχει τονίσει πως, εάν η αστυνομία αντιμετωπίζει όλα τα μέλη ενός οπαδικού πλήθους ως επικίνδυνους και αντιδρά στη βία σκληροπυρηνικών οπαδών με γενικευμένη βία προς όλους, τότε υπάρχει αυξημένη πιθανότητα το πλήθος να παραβιάσει τις αντιλήψεις περί νομιμότητας, η επιρροή των πιο σκληροπυρηνικών οπαδών να ενισχυθεί και ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος -που συχνά επικρατεί στο εσωτερικό του οπαδικού πλήθους και λειτουργεί αποτρεπτικά στην άσκηση βίας- να υπονομευτεί (Spaaij 2014:151). Σε αυτές τις περιπτώσεις η αίσθηση του συλλογικού κινδύνου ενισχύει την ταυτότητα των οπαδών που συσπειρώνονται απέναντι στον κοινό εχθρό, ενισχύεται η αντιπαλότητα με την αστυνομία και αυξάνονται οι πρακτικές της αυτοάμυνας ή και των αντιποίνων.

Πίνακας 5. Συχνότητα συμμετοχής σε περιστατικά βίας με αντίπαλους οπαδούς και αστυνομικούς (%).

	Μια / δύο φορές	Μερικές φορές	Συχνά	Πολύ συχνά	Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ
Πόσο συχνά έχετε συμμετάσχει σε επεισόδια με αντίπαλους οπαδούς; (N=354)	25,4	30,2	16,7	16,1	3,2
Πόσο συχνά έχετε συμμετάσχει σε επεισόδια με αστυνομικούς; (N=295)	30,8	30,5	18,3	10,5	9,8

Παιχνίδια εξουσίας στο ελληνικό ποδόσφαιρο και η δυσφορία των οπαδών

Η έξαρση της οπαδική βίας στην Ελλάδα συνδέεται με τον ριζικό μετασχηματισμό του ποδοσφαίρου μετά τη δεκαετία 1980. Στη δεκαετία αυτή, αμέσως μετά την θέσπιση του νόμου που

μετέτρεπε τα ποδοσφαιρικά σωματεία της Α' Εθνικής Κατηγορίας σε ανώνυμες εταιρίες (1979), το ελληνικό ποδόσφαιρο ακολούθησε τη διεθνή τάση φιλελευθεροποίησης και εμπορευματοποίησης του αθλήματος. Στα χρόνια αυτά παρατηρούμε την είσοδο επιθετικών επενδύσεων σε μεγάλα σωματεία, την ενίσχυση των πελατειακών δικτύων των ΠΑΕ με το πολιτικό σύστημα, την ανάπτυξη σχέσεων πατρωνίας μεγαλοπαραγόντων με μερίδα των οργανωμένων οπαδών. Σταδιακά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 το ελληνικό ποδόσφαιρο γίνεται περισσότερο ολιγαρχικό με τις αποστάσεις των πιο ισχυρών σωματείων με τα λιγότερο ισχυρούς, ιδίως σε οικονομικό επίπεδο, συλλόγους να διευρύνονται. Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύτηκαν από προσπάθειες ελέγχου της διαιτησίας και των ποδοσφαιρικών θεσμών από μεγαλοπαράγοντες των ΠΑΕ διαμορφώνοντας συνθήκες άνισου ανταγωνισμού που ενίσχυσαν με τη σειρά τους μια γενική αίσθηση ανυποληψίας και ευνοιοκρατίας σε φιλάθλους και οπαδούς ποδοσφαιρικών σωματείων. Τα παιχνίδια εξουσίας μεγαλοπαραγόντων με επίδικο όχι μόνο τη συσσώρευση συμβολικού κεφαλαίου από τις αγωνιστικές επιτυχίες αλλά και ευρύτερες οικονομικές στοχεύσεις μέσω της αναγνωρισιμότητας που παρείχε το δημοφιλές ποδόσφαιρο υποδαύλιζαν τις εντάσεις και δημιουργούσαν ένα πέπλο καχυποψίας για στημένα παιχνίδια, παράνομο χρηματισμό ποδοσφαιριστών και άσκηση ψυχολογικής (ή ακόμη και σωματικής) βίας προς διαιτητές και ποδοσφαιριστές.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον η βία και η μισαλλοδοξία ενισχύθηκε και οι ποδοσφαιρικοί θεσμοί γνώρισαν μεγάλη αμφισβήτηση. Αυτή η αίσθηση που συνεχίστηκε και στις επόμενες δεκαετίες αποτυπώνεται και στο παρακάτω γράφημα που δείχνει το παράδοξο φαινόμενο φανατικοί φίλοι του ποδοσφαίρου και αφοσιωμένοι οπαδοί να δηλώνουν τη δυσαρέσκεια τους σε πολύ υψηλό ποσοστό (85,9%) για το ελληνικό ποδόσφαιρο.

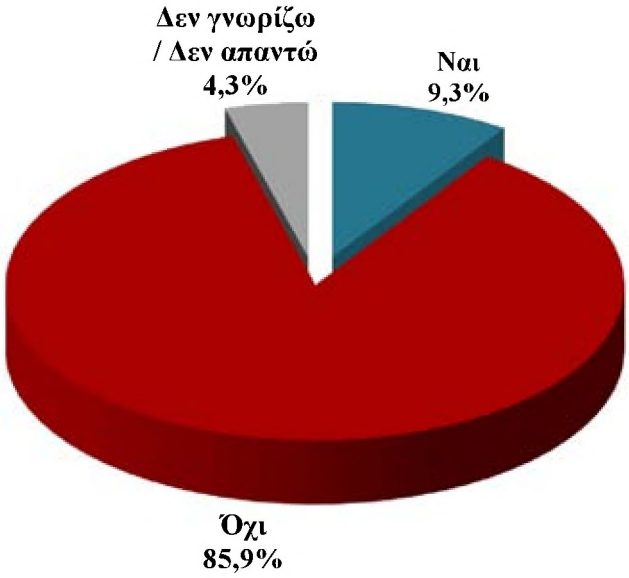

Σχήμα 7. Βαθμός ικανοποίησης από το ελληνικό ποδόσφαιρο (N=599).

Οι οπαδοί που αξιολόγησαν αρνητικά την εικόνα του ελληνικού ποδοσφαίρου κλήθηκαν να απαντήσουν για τους παράγοντες που ευθύνονται για την ανυποληψία του. Στο ερώτημα πολλαπλής επιλογής για το που αποδίδουν την κακή εικόνα του ελληνικού ποδοσφαίρου, το υψηλότερο ποσοστό απαντήσεων ανέφερε τη διαιτησία και την αθλητική δικαιοσύνη (56,5%) και τους διοικητικούς και αθλητικούς παράγοντες (50,5%). Περίπου τέσσερις στους δέκα οπαδούς αποδίδουν την άσχημη εικόνα του ελληνικού ποδοσφαίρου στα ΜΜΕ και στην Πολιτεία, αποδίδοντας όπως φαίνεται και από τα ποιοτικά δεδομένα της έρευνας, στα πρώτα την ευθύνη για

τον τρόπο που παρουσιάζονται τα αθλητικά γεγονότα και στη δεύτερη αδυναμία παρέμβασης και διαμόρφωσης ενός πλαισίου ισονομίας και δικαιοσύνης στο ελληνικό ποδόσφαιρο. Αντίθετα, οι οπαδοί, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν θεωρούν ότι οι Σύνδεσμοι και ο τρόπος λειτουργίας τους -ένα θέμα που έχει συζητηθεί πολύ στον δημόσιο διάλογο- συνιστά πρόβλημα ούτε και χρεώνουν ευθύνες στους ποδοσφαιριστές για την αρνητική εικόνα του ελληνικού ποδοσφαίρου.

Πίνακας 6. Παράγοντες που ευθύνονται για την αρνητική εικόνα του ελληνικού ποδοσφαίρου (%).

	Ναι	Όχι	Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ
Διοικητικοί και αθλητικοί παράγοντες (N= 559)	50,5	42,2	7,3
Διαιτησία και αθλητική δικαιοσύνη (N=586)	56,5	35,4	8,1
Αθλητές (N=544)	6,6	83,7	9,6
Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (N=553)	38,5	53,3	8,1
Σύνδεσμοι Οπαδών (N=554)	6,1	85	8,8
Η Πολιτεία (N=554)	35,7	56,3	8

Οι Mark, Bryant και Lehman σε παλαιότερη εργασία τους (1983) είχαν τονίσει πως το ζήτημα της δικαιοσύνης και η αίσθηση της πραγματικής ή φαντασιακής αδικίας σε βάρος μιας ομάδας είναι βασική αιτία πολλών περιστατικών βίας στους αθλητικούς χώρους. Αυτή η αίσθηση της αδικίας και της μεροληπτικής συμπεριφοράς του «κατεστημένου» εις βάρος της ομάδας που υποστηρίζει ένας οπαδός είναι ιδιαίτερα ισχυρή στην ελληνική περίπτωση, όπως διαπιστώσαμε και από τα δεδομένα της ποιοτικής έρευνας. Σε αυτή τη βάση, η λήψη προσεκτικών μέτρων που θα ενισχύσουν το αίσθημα της δικαιοσύνης και της ισονομίας στον αθλητισμό θα μπορούσε να περιορίσει την εκτεταμένη επιθετικότητα που χαρακτηρίζει τις οπαδικές κουλτούρες.

Αναστοχαστικές παρατηρήσεις για τη βία στο ελληνικό ποδόσφαιρο

Τα ευρήματα της έρευνας σε συνδυασμό με τη διεθνή συζήτηση για το ζήτημα της βίας στους χώρους του ποδοσφαίρου μας επιτρέπουν την παράθεση ορισμών αναστοχαστιστικών προβληματισμών. Ο οπαδισμός στην Ελλάδα λειτουργεί ως ένας διακριτός νεανικός υπο-πολιτισμός που οργανώνεται κυρίως γύρω από νέους άνδρες. Η οπαδική ταυτότητα λειτουργεί ως μια διέξοδος στη κοινωνική δυσφορία και στα ανεπίλυτα κοινωνικά και υπαρξιακά αδιέξοδα των νέων η οποία συχνά εκφράζεται μέσα από μια εναντίωση των οπαδών σε ένα υπαρκτό ή φαντασιακό αθλητικό κατεστημένο και εκβάλει σε ποικίλες μορφές διαμαρτυρίας και μια «λαϊκή παραβατικότητα». Οι οπαδικές κοινότητες λειτουργούν ως ένας χώρος κοινωνικοποίησης των νέων σε ένα αμφίσημο κοινωνικό περιβάλλον. Οι κοινότητες οπαδών μπορεί να παρέχουν καταφύγιο συντροφικότητας και αλληλεγγύης σε ένα κατακερματισμένο κοινωνικό κόσμο αλλά την ίδια ώρα μπορεί να λειτουργήσουν και ως δεξαμενές καλλιέργειας οπαδικής μισαλλοδοξίας και ρατσισμού, στις οποίες η βία γίνεται αποδεκτή ως μια φυσική τάξη πραγμάτων που προκαλεί συναισθη ματική διέγερση και επιβραβεύεται από τον κοινωνικό τους περίγυρο. Η δυσαρέσκεια για τους κοινωνικούς θεσμούς και το πολιτικό σύστημα, η έλλειψη ικανοποίησης από το μαθησιακό εριβάλλον για την πλειοψηφία των οπαδών λειτουργούν ως παράγοντες που ενισχύουν αυτόν τον υπο-πολιτισμό δυσαρέσκειας. Το κοινωνικό προφίλ των οπαδών είναι μεν διαταξικό αλλά με ενισχυμένη παρουσία των εργατικών κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών. Τα στοιχεία της έρευνας δεν επιβεβαιώνουν στερεοτυπικές γενικεύσεις που ταυτίζουν τους οπαδούς με

αμόρφωτους νέους που ζουν σε προβληματικά οικογενειακά περιβάλλοντα και έχουν δυσάρεστες εργασιακές εμπειρίες.

Στο χώρο του ποδοσφαίρου βαθύτεροι κοινωνικοί διαχωρισμοί στο εσωτερικό των ελληνικών πόλεων και υπερτοπικές ή δια-περιφερειακές κοινωνικές αντιπαλότητες επιτελούνται εκβάλλοντας σε συγκρουσιακός σωματειακές ταυτότητες και αντιπαραθέσεις. Αυτές οι αντιπαλότητες που έχουν διαμορφωθεί ιστορικά, γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης στους οπαδικούς λόγους και στα λογοθετικά σχήματα που κατασκευάζονται για να ερμηνευτούν οι διασυλλογικές διαφορές και συγκρούσεις.

Η αποδοχή της βίας, λεκτικής ή και σωματικής, και η εμπλοκή οπαδών σε περιστατικά βίας στους αθλητικούς χώρους πρέπει να συσχετιστεί με ευρύτερα αδιέξοδα της ελληνικής νεολαίας. Η παραδοσιακή αντιπαλότητα οπαδών και αστυνομικών αποτελεί έναν παράγοντα που επηρεάζει το πρόβλημα το οποίο γίνεται πιο σύνθετο αν ληφθεί υπόψη ότι μερίδα των οπαδών προβάλλει στις συμπεριφορές αυτές ιδεολογικό περιεχόμενο, συνδέοντας το με αντιεξουσιαστικές λογικές και στρατηγικές πολιτικής αντιπαράθεσης με τα όργανα της τάξης και του κράτους. Σε ένα άλλο τμήμα των οργανωμένων οπαδών παρατηρείται μια ανησυχητική ώσμωση πυρήνων οπαδών και νέο-φασιστικών εθνικιστικών ομάδων που έχει εκφραστεί με τη δράση ακροδεξιών ομάδων που υπερασπίζονται τη σωματική βία ως μέσο επίλυσης διαφορών και προβολής της «φυσικής ανωτερότητας» μιας οπαδικής συλλογικότητας έναντι των μισητών Άλλων ή σε πρακτικές πολιτικού εξτρεμισμού με εκδηλώσεις ακραίου εθνοπατριωτισμού και ξενοφοβίας (Ψαράς 2012: 140-152; Zaimakis 2018: 255-57).

Ο δημοσιογραφικός οπαδισμός που χαρακτηρίζει μερίδα του αθλητικού τύπου και η διάχυση της βίας στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης μέσα από online κοινότητες που διαμορφώνουν οι οπαδικές συλλογικότητες παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της κουλτούρας βίας στους χώρους του ποδοσφαίρου. Οι σεξιστικές λεζάντες και η επιθετική ρητορική σε οπαδικές εφημερίδες, η διάχυση περιστατικών βίας και σεξισμού σε συγκρούσεις οπαδών μέσω βίντεο και η ελεύθερη κυκλοφορία σχολίων και μηνυμάτων που αναπαράγουν ρητορικές μίσους και τοξικές αντιπαλότητες στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης ενισχύουν τις στάσεις κοινωνικού ρατσισμού στους οπαδικούς κόσμους.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως η αντιμετώπιση και η πρόληψη ενός σύνθετου κοινωνικού φαινομένου απαιτεί την κατανόηση των παραγόντων που την επηρεάζουν και μια πολυεπίπεδη, διεπιστημονική ανάλυση. Το πρόβλημα της βίας στους αθλητικούς χώρους συνδέεται με ευρύτερους κοινωνικούς παράγοντες και η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο συνδέονται τα διάφορα κομμάτια του παζλ της βίας των θαυμαστών της στους αθλητικούς χώρους είναι ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη αποτελεσματικών στρατηγικών πρόληψης. Δυστυχώς στην Ελλάδα, διαχρονικά, οι νομοθετικές παρεμβάσεις των αρμόδιων Υπουργείων χαρακτηρίζονταν από τον ζήλο τους να ανταποκριθούν στο σταθερό αίτημα των υπερασπιστών των κατασταλτικών πολιτικών να αντιμετωπίσουν εδώ και τώρα ένα διαχρονικό και περίπλοκο πρόβλημα με αστυνομικά μέτρα και ποινές. Το αποτέλεσμα ήταν ένας φαύλος κύκλος μαξιμαλιστικών πολιτικών και αυστηρών νόμων που δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν στην πράξη και δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα (Ζαϊμάκης υπό δημοσίευση).

Στη χώρα μας υπάρχει επείγουσα ανάγκη για σοβαρή διεπιστημονική έρευνα και διάλογο μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών κλάδων (για παράδειγμα της Φυσικής Αγωγής, της Κοινωνιολογίας, της Ψυχολογίας και της Ανθρωπολογίας) και για τη διαμόρφωση επιστημονικών και ερευνητικών θεσμών που θα αξιοποιούν αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία και ερευνητικά δεδομένα στη μελέτη του

φαινομένου. Δεν είναι στις προθέσεις μας να καταθέσουμε έναν λεπτομερή κατάλογο προτάσεων για την πρόληψη του φαινομένου αλλά να συμβάλουμε σε ένα σχετικό προβληματισμό παρουσιάζοντας ορισμένους βασικούς άξονες στρατηγικών, ο καθένας εκ των οποίων θα μπορούσε να εξειδικευτεί σε επιμέρους δράσεις. Οι διαμορφωτές των αθλητικών πολιτικών στη χώρα μας θα μπορούσαν να διαμορφώσουν έναν μακροπρόθεσμο στρατηγικό σχεδιασμό που θα συμπεριλάβει ανάμεσα σε άλλα:

- Τη διαμόρφωση ενός ανεξάρτητου θεσμού Παρατηρητηρίου της Αθλητικής Βίας επιφορτισμένο με τη συστηματική μελέτη και το σχεδιασμό πολιτικών αντιμετώπισης του φαινομένου.
- Τη συστηματική πρόληψη και παρέμβαση σε επίπεδο κοινότητας με την ενεργοποίηση κοινωνικών υπηρεσιών και κοινωνικών διαμεσολαβητών.
- Την ανάπτυξη αθλητικής παιδείας στο σχολείο μέσα από βιωματικές και συνεργατικές μορφές μάθησης και εκπαίδευσης.
- Την ανάπτυξη ενός μακροπρόθεσμου οργανωμένου και ουσιαστικού διαλόγου με προτάσεις ανάμεσα σε φορείς που εμπλέκονται ή θα μπορούσαν να εμπλακούν στην αντιμετώπιση του προβλήματος (φορείς άσκησης αθλητικών πολιτικών, σωματεία, αθλητικοί παράγοντες, αθλητές, προπονητές, πανεπιστημιακή κοινότητα, δημοσιογράφοι κλπ.).
- Το κτίσιμο ενός κοινωνικού κεφαλαίου συνεργασιών με εναλλακτικές φωνές που υπάρχουν στις συσσωματώσεις οπαδών και την ενίσχυση του ρόλου τους στην καλλιέργεια ενός διαφορετικού ποδοσφαιρικού πολιτισμού ανοικτού στην αθλητική ετερότητα.
- Τη λογοδοσία των συνδέσμων ή λεσχών φιλάθλων και οπαδών απέναντι στην κοινωνία και την εμπέδωση της κοινωνικής τους ευθύνης με την παράλληλη ενίσχυση της ανεξαρτησίας τους που σημαίνει την αποκοπή του ομφάλιου λώρου των υποτελών σχέσεων τους με τις διάφορες ΠΑΕ.

Τα πολλαπλά πρόσωπα της βία στους αθλητικούς χώρους μας θυμίζουν την σκοτεινή πλευρά του αθλητισμού και τα δομικά προβλήματα των μικροκοινωνιών του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα. Ο ευκαιριακός τρόπος που αντιμετωπίζουμε το ζήτημα της βίας μέσα από ένα δημόσιο διάλογο επικεντρωμένο στο πρόσκαιρο, το θεαματικό και το δραματοποιημένο, περιορίζει τις δυνατότητες για μια νηφάλια, ολιστική προσέγγιση ενός σύνθετου νεολαιίστικού φαινομένου. Το τραγικό περιστατικό της δολοφονίας του αδικοχαμένου Αλκή Καμπανού την 1η Φεβρουάρίου 2022 στην περιοχή Χαριλάου στη Θεσσαλονίκη θα πρέπει να μας οδηγήσει σε έναν αναστοχασμό για το νόημα των αθλητικών παιχνιδιών και τα βαθύτερα αίτια της βίας των νέων σε μια κοινωνία που παράγει αντιπαλότητες, διαχωρισμούς, εντάσεις και αδικίες. Ο νέος που απολαμβάνει τη βία ως μια απάντηση στη διάψευση ονείρων και την καταπιεσμένη οργή είναι γέννημα της δικής μας κοινωνίας. Ας μην το ξεχνάμε...

Βιβλιογραφία

Αντωνιάδης,Α. & Νικολακάκης,Μ. (2013). ‘Ρομαντικοί και όχι παραβατικοί’. Ταυτότητα και πολιτική στις κοινότητες οπαδών του Άρη. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 314-340). Αθήνα: Πλέθρον.

Αστρινάκης, Α. (1996). Οι υποκουλτούρες των φανατικών οπαδών στην Δυτική Αττική. Συσχετιστική διαπραγμάτευση ορισμένων κεντρικών ερευνητικών ευρημάτων και θεωρητικών

ζητημάτων. Στο Α. Αστρινάκης & Λ. Στυλιανούδη (επιμ.) *Χέβυ μέταλ, ροκαμπίλι και φανατικοί οπαδοί: νεανικοί πολιτισμοί και υποπολιτισμοί στη Δυτική Αττική* (σελ. 469-544). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Armstrong,G. (1998). *Footba/í Hooligans: Knowing the Score.* Oxford: Berg Publisher Ltd.

Βαφέας,Ν. & Κοταρίδης,Ν. (2015) Το φαινόμενο της βίας στην Ελλάδα (1974-2004): μια ποσοτική κοινωνιολογική διερεύνηση. Στο Γ. Ζαϊμάκης & Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 321-338). Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Bourdieu, P. (1991). Sport and social class. Στο C. Mukerji & M. Schudson *Rethinking Popular Culture: Contemporary perspectives in cultural studies* (pp. 357-373). London: University of California Press.

Brown, A. (2007). 'Not for Sale' The destruction and reformation of football communities in the Glazer takeover of Manchester United. *Soccer and Society* 8 (4): 614-635. https://doi.org/10.1080/14660970701440972

Charleston, S. (2009). The English football ground as a representation of home. *Journal of Environmental Psychology*, 29: 144-150. https://doi.org/10,1016/j.jenvp.2008,06,002

Clark, T. (2006). I'm Scunthorpe 'til I die: constructing and (re)negotiating identity through a terrace chant. *Soccer and Society, 7* (4), 494-507. https://doi.org/10.1080/146609706009 05786

Coakley, J. (2009). *Sport in Society: Issues and Controversies* (10th edition). Boston, MA: McGraw-Hill.

Critcher, C. (1979). 'Football Since The War' in Working Class Culture: Studies in History and Theory. London: Hutchinson.

Courakis, N. (1998). Football violence Not only a british problem. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 6, 293-302. https://doi.org/10.1023/A: 1008629810060

Δρένος,Δ. (2013). 'Και ΠΑΟΚ να μην υπήρχε/πάλι ΠΑΟΚ θα' μουνα!. Συνθηματικός λόγος και οπαδική ταυτότητα. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 291-313). Αθήνα: Πλέθρον.

Davis, L. (2015) Football fandom and authenticity: a critical discussion of historical and contemporary perspectives. *Soccer & Society*, 16:2-3, 422-436. https://doi: 10.1080/14660970.2014.9613 81

Delaney, T. (2001). *Community:, Sport and Leisure.* New York: Legend Books.

Dunning, E., Murphy, P. & Williams, J. (1986). Spectator violence at football matches: Towards a sociological explanation. *The British Journal of Sociology* 37, 221-244. https://doi.org/10.2307/590355

Dunning, E. (2000). Towards a sociological understanding of football hooliganism as a world phenomenon. *European Journal on Criminal Policy and Research* 8, 141-162. https://doi.org/10.1023/A: 1008773923878

Dunning, E., Murphy, P., Waddington, I., & Astrinakis, A. (Eds.). (2002). *Fighting fans: Football hooliganism as a world phenomenon.* Dublin: University College Dublin Press.

Ζαϊμάκης, Γ. (2015) 'Νασαι περήφανος που είσαι Κρητικός' Τοπικότητα, ταυτότητα και πολιτισμική μεταβολή στις κοινότητες των οργανωμένων οπαδών του ΟΦΗ. Στο: Γ. Ζαϊμάκης και Ε. Φουρναράκη (επιμ.), *Αθλητισμός και κοινωνία στην Ελλάδα: κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (251-292). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ζαϊμάκης, Γ. (2005). Το φαινόμενο της βίας στο Ελληνικό ποδόσφαιρο», *Κοινωνική Εργασία* 80, 223-247.

Ζαϊμάκης, Γ. (2013) «Η πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου στην ύστερη νεωτερικότητα: εμπορευματοποίηση, παγκοσμιοποίηση και αποικιοποίηση». Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 27-58). Αθήνα, Πλέθρον.

Ζαϊμάκης, Γ (2018). Σύνδεσμοι οπαδών αθλητικών συλλόγων στην Ελλάδα: ιστορικές και θεσμικές διαστάσεις. Στο Δ. Γαργαλιάνος (επιμ.) *Δομή και οργάνωση του Ελληνικού αθλητισμού.* Αθήνα: Κλειδάριθμος (υπό έκδοση).

Ζαϊμάκης, Γ. (2018). Νεολαία, συλλογική μνήμη και οπαδισμός στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Στο Κ. Κατσάπης (επιμ.) *Οι Απείθαρχοι: Κείμενα για την Ιστορία της Νεανικής Αναίδειας τη μεταπολεμική περίοδο* (σελ. 39-72). Αθήνα: Οκτώ.

Frosdick, S., & Newton, R. (2006). The nature and extent of football hooliganism in England and Wales. *Soccer & Society*, 7, 403-422. https://doi.org/10.1080/1466097060090570Q3

Giulianotti, R. (2002). Supporters, followers, fans and flaneurs. A taxonomy of spectator identities in football. *Journal of Sport & Social Issues*, 26 (1), 25-46.

Giuliannoti, R. & Robertson, R. (2004). The globalization of football: a study in the glocalization of serious life. *British Journal of Sociology*, 55 (4), 545-568. https://doi.org/10. Ill 1/j. 1468-4446.2004.0003 7.x

Hill, T., Canniford R. & Millward P. (2018). Against modern football: Mobilising protest movements in social media. *Sociology*, 52(4), 688-708. https://doi.org/10.1177/0038038516660040

Κουράκης,Ν. (1998). *Έκθεση για τη βία στα ελληνικά γήπεδα.* Αθήνα: XIII Άτυπη Διάσκεψη Υπουργών Αθλητισμού των χωρών του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Kerr, J. H. (1994). *Understanding soccer hooliganism.* Buckingham: Open University Press.

Kerr, J. H. (2005). *Rethinking aggression and violence in sport.* London: Routledge.

King, A. (2003). *The European ritual.* Aidershot: Ashgate.

Lewis, J. M. (2007). *Sports fan violence in North America.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Mark, M., Bryant, F., & Lehman, D. (1983). Perceived injustice and sports violence. In J. H. Goldstein (Ed.), *Sports violence* (pp. 83-109). New York, NY: Springer.

Mastrogiannakis, D. & Dorville C. (Eds.). (2012). *Risk management and sport events.* Paris, France: Le Manuscrit.

Messner, M. A. (1990). When bodies are weapons: Masculinity and violence in sport. *International Review for the Sociology of Sport*, 25, 203-219. https://doi.Org/10.1177/101269029002500303

Nash, R. (2000). Contestation in Modern English Professional Football: The Independent Supporters Association Movement. *International Review for the Sociology of Sport* 35, 4, 465-486.

Newson, M. (2019). Football, fan violence, and identity fusion. *International Review for the Sociology of Sport*, 54(4), 431-444. https://doi.org/10.1177/101269Q217731293

O'Neill, M. (2005). *Policing football: Social interaction and negotiated disorder.* Basingstoke: Palgrave.

Παπαγεωργίου, Δ. (1996). *Μια 'άλλη» Κυριακή: 'τρέλα' και 'αρρώστια' στα Ελληνικά γήπεδα.* Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Pluyel, P. & Hong, Q.N. (2014). Combining the Power of Stories and the Power of Numbers: Mixed Methods Research and Mixed Studies Reviews. *Annual Review of Public Health*, 35, 29-45. https://doi,10.1146/annurev-publhealth-032013-182440

Redhead, S. (2008). Firms, crews and soccer thugs: The slight return of football hooligan subcultures. In M. Atkinson & K. Young (Eds.) *Tribal play: Subcultural journeys through sport* (pp. 67-81). Bradford: Emerald.

Redhead, S. (2015). The firm: Towards a study of 400 football gangs. *Sport in Society*, 18, 329-346. https://doi.10.1080/17430437.2014.961341

Rookwood, J. and Spaaij, R. (2017). Violence in football: overview, prevalence and risk factors. In P. Sturmey (Ed.), *The Wiley Handbook of Violence and Aggression* (pp.222-231). New York: John Wiley and Sons.

Σπύρος, Θ.(2013). Ποδόσφαιρο και ποιητικές της ταυτότητας. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 237-258). Αθήνα, Πλέθρον.

Small, ML. (2011). How to Conduct a Mixed Methods Study: Recent trends in a rapidly growing literature. *Annual Review of Sociology* 37, 57-86. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102657

Spaaij, R (2006). *Understanding football hooliganism: A comparison of six western European football clubs.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Spaaij, R. (2007). Football hooliganism as a transnational phenomenon: Past and present analysis: A critique- More specificity and less generality. *International Journal of the History of Sport,* 24: 411-431. https://doi.org/10.1080/095233606Q1157156

Spaaij, R. (2014). Sports crowd violence: An interdisciplinary synthesis. *Aggression and Violent Behavior* 19, 146-155. https://doi.org/10.1016/j.avb.2014.02,002

Spaaij, R. & Anderson, A. (2010). Soccer fan violence: A holistic approach. A reply to Braun and Vliegenthart. *International Sociology*, 25, 561-579. https://doi.0rg/lO.l 177/0268580909351328

Stone, C. (2007) The Role of Football in Everyday Life. *Soccer & Society*, 8 (2-3): 169-184. https://doi.org/10.1080/14660970701224319

Stott, C. J., Hutchison, P., & Drury, J. (2001). Hooligans abroad? Inter-group dynamics, social identity and participation in collective "disorder" at the 1998. World Cup Finals. *British Journal of Social Psychology*, 40, 359-384. https://doi.org/10.1348/Q14466601164876

Stott, C. J., & Pearson, G. (2007). Football "hooliganism": Policing and the war on the "English disease". London: Pennant Books.

Τζούκας, Β. (2013). Λόγος περί πολιτικής στον λόγο των οργανωμένων οπαδών ποδοσφαίρου: Η περίπτωση του Παναθηναϊκού. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 259-272). Αθήνα: Πλέθρον.

Τσιμπογιάννη,Μ. (2013). Ταυτότητα και αντιπαλότητα στους οπαδούς του Ολυμπιακού. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 273-290). Αθήνα: Πλέθρον.

Τσουκαλά, Α. (2013). Περί «επικινδυνότητας της οπαδικής βίας. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.). *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. Αθήνα, Πλέθρον, 202-220.

Taylor, I. (1987) Putting the boot into a working-class sport: British Soccer after Bradford and Brussels. *Sociology of Sport Journal 4*, 171-191. https://doi.Org/10.1123/ssj.4.2.171

Taylor, I. (1971) 'Football Mad: A Speculative Sociology of Football Hooliganism'. In The Sociology of Sport: A Collection of Readings, ed. E. Dunning, 359-64. London: Frank Cass,

Taylor, P. (1990). *Inquiry into the Hillsborough Stadium Disaster: Final report.* London. HMSO.

Tsoukala, A. (2009). *Football hooliganism in Europe: Security and civil liberties in the balance.* Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan

Waddington, D., & King, M. (2005). The disorderly crowd: From classical psychological reductionism to socio-contextual theory—The impact on public order policing strategies. *The Howard Journal*, 44, 490-503. https://doi.org/10. Ill 1/j, 1468-2311.2005.00393.x

Wann, D. L. (1993). Aggression among highly identified spectators as a function of their need to maintain a positive social identity. *Journal of Sport & Social Issues*, 17, 134-143. https://doi.org/10.1177/019372359301700207

Wann, D. L., Culver, Z., Akanda, R., Daglar, M., de Divitiis, C., & Smith, A. (2005). The effects of team identification and game outcome on willingness to consider anonymous acts of hostile aggression. *Journal of Sport Behavior*, 28 (3), 282-294.

Williams, J. (2013). «Είμαστε παράξενοι και το ξέρουμε». Αθλητικός οπαδισμός τον 21° αιώνα. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 59-85). Αθήνα: Πλέθρον.

Wolf, Ch., Joye, D., Smith, T.W. & Fu, Y. (2016). *The SAGE handbook of survey methodology.* London: Sage Publications.

Young, K. (2012). *Sport, violence and society.* New York, NY: Routledge.

Young, K. (2015). Assessing the sociology of sport: on sport violence and ways of seeing. *International Journal of Sociology of Sport*, 50 (4-5), 640-644. https://doi.org/10.1177/1012690214547373

Zaimakis, Y. (2018). Football fan culture and politics in modern Greece: the process of fandom radicalization during the austerity era. *Soccer and Society*, 19 (2), 252-270. https://doi.org/10.1080/14660970.2016.1171214

Zaimakis, Y. (2022). Reclaiming the football commons: self-organized Antifa sport clubs against modern football in crisis-stricken Greece. *Soccer and Society* https://doi.org/10.1080/14660970.2022.2106975

Ψαρράς, Δ. (2012). *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής.* Αθήνα: Πόλις.

EXERCISE & SOCIETY
JOURNAL OF SPORTS SCIENCE
Volume 72, Issue 2 (2023) 18-45 • Special Issue on Football
http://ojs.staff.duth.gr/ojs/index.php/ExSoc

Organized fans' attitudes towards violence and Greek football

Yiannis Zaimakis
Professor of Sociology of Culture, Sport and Community, University of Crete, Department of Sociology

ABSTRACT

Drawing upon the findings of research conducted in organized fan communities in urban areas during the economic crisis, this paper examines the social and cultural dimensions of football fandom, the rivalries that characterize the political economy of modern football and the societal factors affecting the phenomenon of violence in sports venues. The findings highlight the deeper societal tensions that lie behind fan conflicts. These include the power relations that characterize the commercial and professional football worlds, and. In Greek football, violence is a complex social phenomenon that reflects the dissatisfaction with social institutions and the political system, as well as the existential and social impasses of young people. Several factors contribute to this subculture of discontent, including the sense of discredit and corruption felt by Greek football fans that influences their attitudes toward violence. Fandom functions as an outlet for societal discomfort, which is often expressed through fan opposition to an actual or imagined sports establishment and gives rise to various forms of protest and "popular delinquency". Fan communities can provide a haven of camaraderie and solidarity in a fragmented social world but at the same time they can also act as breeding grounds for intolerance and aggression, where violence is accepted as a natural order of things that evokes emotional arousal and is rewarded by the fan community with fame and prestige.

Key words: fandom, rivalries, organised fans, identity, violence, hooliganism, attitudes

Corresponding address: Yiannis Zaimakis
Ellikoniadon Mouson 28
71500, Vasileies
Herakleion, Crete
E-mail: zaimakis@uoc.gr